

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

А.Сагдуллаев, Ў.Мавлонов

**Ўзбекистонда давлат
бошқаруви тарихи**
(қадимги даврлардан XIX асрнинг
ўрталарига қадар)

Ўқув қўлланма

«Akademiya»

Тошкент 2006

А.Сагдуллаев, Ў.Мавлонов. **Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи** (қадимги даврлардан XIX асрнинг ўрталарига қадар). -Т., "Akademiya", 2006 й.

Қўлланмада бошқарувининг иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий-сиёсий ва ҳудудий функциялари, давлатчиликнинг пайв босқичларидан бошлаб XIX асрнинг ўрталаригача бўлган тарихий ривожланиш қонуниятлари ва хусусиятлари, турли даврларда Ўзбекистондаги давлат бошқарувининг мазмун-моҳияти ҳусусида сўз боради.

Қўлланма Академия тинловчилари, аспирантлар ва талабалар ҳамда Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Таҳрир ҳайъати

Назаров Қ.Н., Иргашев Ф.Р., Холбеков А., Пахрутдинов Ш.И.,
Абулқосимов Х.И., Аҳмедов О.М., Раҳимова Д.И., Умарова Н.Т.,
Ҳасанов Р.Р., Умаров Б.З., Ғаниев Ш.Б.

К И Р И Ш

Турли халқлар ўз давлатчилигининг шаклланиши босқичини ижтимоий, иқтисодий ва тарихий-маданий жараёнларга боғлиқ ҳолда турли тарихий даврларда босиб ўтдилар. Бир умумий географик минтақа – Ўрта Осиёда яшаб келган қўшни қабила ва элатларни бир-бирига яқин бўлган маданий, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, умумий маданий ва этник илдизлар бирлаштириб турган. Улар турли кўринишдаги ўзаро алоқалар асосида ривожланиб борган. Шунинг учун ҳам қадимги замонлардан бошлаб, Ўрта Осиё халқларининг тарихий тақдири бир-бирига узвий боғланган. Президент И.А.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида қуйидаги фикрлар бу тарихий ҳақиқатнинг энг лўнда ифодасидир: “Тарихимиз каби, қадимги маданиятимизнинг яратилишида ҳам унга қўплаб этник гуруҳлар, эл-элатлар ўз улушини қўшган. Бу табиий ҳол, чунки, ҳеч қачон, ҳеч қаерда фақат битта миллатга мансуб маданият бўлмайди. Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир”.

Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбек халқининг илк давлатчилиги чуқур тарихий илдизларга эга. Бу муаммони ўрганишда ёзма ва археологик манбалар кўп жиҳатдан ёрдам беради. Ўрта Осиёда илк давлатчилик тузумига замин яратган бронза даврида (милоддан аввалги III-II минг йилликлар) суғорма деҳқончилик ва ихтисослашган ҳунармандчилик ривожланган давр бўлган. Бундан 3,5 минг йил аввал минтақадаги деҳқончилик воҳалари асосида илк давлатчилик тизимига ўтиш даври бошланган. Майда давлат ташкилотларининг ривожланиши асосида қадимги Хоразм ва қадимги Бақтрия каби йирик давлат уюшмалари пайдо бўлади.

Бир неча асрлар давомида маҳаллий халқлар, Шарқда босқинчилик урушлари натижасида вужудга келган давлатлар таркибига кирган (аҳамонийлар, македониялик Александр, салавкийлар, Юнон-Бақтрия давлатлари). Ўзбекистонда қадимги маҳаллий давлатчилик тарихи Хоразм, Қанг ва Давон давлатлари ривож билан узвий боғланган.

Ўрта асрларда ўзбек халқи давлатчилиги тарихида турли сулолаларнинг йирик давлатлари вужудга келди. Ушбу жараёнларнинг янги босқичи Амир Темур давлати билан боғлиқ бўлиб, марказлашган давлатда иқтисодий ҳаёт, маданият, илм-фан юксак даражада ривож топди.

XVIII асрнинг ўрталарига келиб Ўрта Осиё ҳудудида учта давлат – Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари пайдо бўлди. Аммо улар ўртасида бирлик бўлмай, сиёсий қарама-қаршиликлар, ўзаро курашлар авж олди. Бундай вазиятдан фойдаланган чор Россияси маҳаллий давлатларни истило қилиб, Туркистон ўлкасини мустамлакага айлантирди.

Ушбу ўқув қўлланмаси Ўзбекистон тарихида давлатчиликнинг илк босқичларидан бошлаб XIX асрнинг ўрталарига қадар бўлган даврларни ўз ичига олган. Қўлланмада давлатчиликнинг турлари, бошқарув шакллари ва маъмурий тузилиши ҳақида қисқа умумий маълумотлар келтирилган. Қўлланма махсус маърузалар тингловчилари, талабалар, ўқитувчилар ва Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ушбу қўлланманинг I боби – А.Сағдуллаев, II-IV боблари Ў.Мавлонов томонидан ёзилган.

I боб. ИЛК ДАВЛАТЛАР ДАВРИ

1.1. Ёзма ва археология манбалари

Ёзма манбалар. Милоддан аввалги IX-VIII асрлар Ўрта Осиё тарихида бронза давридан илк темир асрига ўтиш даври бўлган.

Ўрта Осиёнинг темир даври тарихини ўрганишда ёзма манбаларнинг камлиги ҳамда тўлиқ эмаслигини эътиборга олиш лозим.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг қадимий вилоятлари жамияти тўғрисида муҳим ёзма манбалар – “Авесто”, (мил. авв. IX-VIII, VII-VI асрлар), аҳамонийлар даври (мил. авв. VI-V асрлар) ёзма ёдгорликлари ва қадимги юнон тарихшунослари (мил. авв. V-IV асрлар) ҳикоя қиладди. Афсуски, “Авесто”нинг энг қадимги қисмлари бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Мазкур тўплам милодий III-VII асрларда таҳрир қилинган. “Авесто”нинг кейинги бизгача етиб келган қисмлари тўрт китобнигина ўз ичига олади. Ясна (“қурбонлик”, - дуолар ёки қурбонлик келтириш), Яшт (“қадрлаш”, “улуғлаш” - маъбудалар учун мадҳиялар), Видевдат (“девларга қарши қонун”), Виспрат (“барча ҳукмдорлар”). Бу китоблар ёзилган тил “Авесто” туфайлигина маълум бўлиб, авесто тили дейилади.

Кўп қатламли, мураккаб манба ҳисобланган, “Авесто” асрлар давомида шаклланиб борган. “Авесто”нинг энг қадимий қисмларида кенг ҳудудда жойлашган жамият тасвирланган бўлиб, мазкур жамият ҳақида ҳали вужуд мавжуд бўлмаган замонларга оид тасаввурлар сақланган. Ўрта Осиё учун “Авесто” маълумотлари археологик манбалар билан солиштирилган ҳолда кенг даврий даврга оралиғида - бронза давридан тортиб қадимги дунёнинг антик давргача бўлган ижтимоий-иқтисодий тарихни ўрганишда фойдаланилади.

“Авесто” зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, у Заратуштра (Зардушт) динидаги халқларнинг шариат қонунлари маъмунидан иборат. Заратуштра (ювонча Зороастр) исми билан аталган зардуштийлик (заратуштризм, зороастризм) Ўрта Осиёда ислом дини жорий этилишидан олдин кенг тарқалган. “Авесто”нинг баъзи бир қисмларида Заратуштра “заотара” ёки “атаурвон”, яъни коҳин тарзида тилга олинади. Зардуштийлик дини тарихи бўйича етакчи мутахассислар маъмур ҳолатга алоҳида эътибор қаратадиганлар, Заратуштра бу диннинг ягона асосчиси дир, шунинг билан бирга, у ҳам коҳин, ҳам зардуштийларнинг пайғамбарини эди, деб фараз қиладилар.

“Авесто” Ўрта Осиё вилоятларининг қадимги тарихи, ижтимоий тузуми, иқтисодий ҳаёти ва маънавий маданиятини ўрганишда муҳим манба дир. “Авесто”нинг қадимги ҳудудий географик номлари Ўрта Осиё вилоятлари билан боғланган (Яшт китоби, 10-боб). Рўйхатдаги биринчи мамлакат - “Арёнам Вайҷах” ёки “Арешайёна”, “Арёнам Вайҷо”. У юртда кўпдан-кўп яйловларга эга баланд тоғлар, кенг дарёлар ва чуқур қўллар мавжуд бўлган. Яшт китобида Иската, Поруту, Моуру, Гава Сўғда (Сўғд макони) ва Хоразм каби бошқа мамлакатлар ҳам тилга олинган.

“Авесто” Видевдат китобининг биринчи бобида санаб ўтилган қуйидаги вилоятлар Яшт китобидаги мамлакатлар рўйхатидан анча фарқ қилади: Арёнам Вайҷо, Гава, Моуру, Бахди, Нисайя, Аръё, Вазкерета, Урва, Хнанта, Хайтумант, Рага, Чахро ва Варна.

“Авесто”да Хоразм, Марғиёна, Сўғд, Бактрия вилоятлари йирик мамлакатлар қаторида тилга олинган. Шунинг билан бирга, Арёнам Вайҷони ҳам кенг ўлка сифатида тушуниш мумкин. У ерда баланд тоғлар - Помир, Хисор, Тангритоғ, чуқур қўллар - Каспий, Орол, Ис-

сиққўл, кенг дарёлар - Амударё ва Сирдарё жойлашган деб фараз қилинади.

“Авесто”да келтирилган қадимги маълумотлар Ўрта Осиёда ҳарбий-сиёсий бирлашмалар ташкил топган даврларга (мил. авв. IX-VIII асрлар) мансуб дир. Шу давр аҳолисининг бир қисми ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган, бошқа бир гуруҳи эса кўчиб юрадиган чорвачилик шаклига ўтган. Улар ўртасидаги сиёсий қарам-қаршиликлар, кураш ва тинимсиз босқинлар “хонадошларга, қишлоқ, вилоят ва мамлакатга қашшоқлик ҳамда вайроналик келтирди”. “Авесто”да айнан ана шу даврда ҳукм сурган подшолар сулоласи - кавийлар (“Шоҳнома”да - кайёнийлар) рўйхати қуйидагича: Хаошъёнх (“Шоҳнома”да - Хушанг), Йима (Жамшид), Сьёваршон (Сиевуш), Кави Хаосров (Кай-Хисров), Кави Виштасп, Кави Қават (Кай-Қубот), Кави Усан (Кайковус), Кави Пишин (Кай-Пишин), Кави Аршан (Кай-Ареш). Кави Виштаспдан бошлаб кейингилари Заратуштра таълимотининг тарафдорлари бўлган. Кави Хаосрав арийлар мамлакатларини бирлаштирувчи подшо бўлиб, “тур” - чорвадор қабилаларнинг йўлбошчиси Франгасеп (“Шоҳнома”да-Афросиёб) билан жанг қилган. “Авесто”нинг Моуру, Сўғда, Бахди, Хоразм аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган, “тур” қабилаларининг (ва кейин сак-массагет қабилаларининг) иқтисодий ҳаётида чорвачилик алоҳида аҳамиятга эга бўлган.

Ўрта Осиёнинг даштлари ва тоғлари чорвачиликнинг ривожланишига қулай шароит яратиб берган.

“Авесто”да тилга олинган қабилаларнинг дастлабки ватани Арешайёна (Арёнам Вайҷо) ҳам яйловларга бой бўлган. Яшт китобининг ўнинчи бобида бундай хабар қилинади: “У мамлакатнинг жасур сардорлари кўпдан-кўп ҳарбий юришлар қилади, у ерда ўтлоқлар ва сувга сароб баланд тоғлар чорвачилик ҳаётига асос солган”.

Шунинг учун ҳам Арёнам Вайжо тангри Ахурамазда ифодаси билан яшаш учун энг яхши жой деб ҳисобланган ва “Авесто”нинг рўйхатларида бу ўлка биринчи навбатда тилга олинади. “Авесто”нинг географик тушунчалари қадимги форс тилида ёритилган аҳамонийлар даври ёзма манбаларида ва қадимги юнон тарихшунослари асарларида такрор этилган. Милоддан аввалга II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларида Ўрта Осиёда яшаб ўтган қабилалар янги этник жараёнларга асос солиб, шу ҳудудда сўғдлар, бақтриялик, хоразмлик, марғиёналик ва сак-массагетларнинг пайдо бўлишларига сабабчи бўлган.

Аҳамонийлар михсимон ёзувлари Беҳистун ва Накши Рустам қоятошлари, Суза, Ҳамадон ва Персепол шаҳарларидан топилиб, текширилганда, уларнинг қадимги форс тилидаги турли ижтимоий, сиёсий ва диний масалаларга доир подшо буйруқларидан ва нутқларидан иборат эканлиги аниқланди. Аҳамонийлар даври ёзувларида Ўрта Осиё халқлари ва вилоятлари тўғрисида ҳам айрим маълумотлар бор.

Милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида (540-530-522 йиллар давомида) Ўрта Осиё вилоятлари қадимги Форс давлати — Аҳамонийлар сулоласи ҳукмронлиги остига тушиб қолади. Улар Ўрта Осиёда икки юз йилча ҳукмронлик қилганлар.

Милоддан аввалги V-IV асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихи қадимги юнон тарихшуносларининг диққат марказига тушиб қолган. Бу борада Ўрта Осиё халқлари тўғрисида маълумотлар берувчи Геродотнинг “Тарих” китоби айниқса қимматлидир. Бу муҳим ҳамда дунёда машҳур манбада Бақтрия, Бақтра, бақтрияликлар, сак-массагетлар, сўғдлар ва хоразмликлар тилга олинган бўлиб, уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилинган. Геродотнинг Ўрта Осиё

тўғрисидаги маълумотлари турли масалалар билан бир-
та бевосита юнон-форс урушларига бориб тақалади. Форс-
ларнинг сак-массагетларга қарши юришлари ҳамда Акес-
Амударё дарёсининг сувларидан фойдаланиш тўғриси-
даги манбалар бундан мустаснодир.

Бошқа бир юнон тарихшуноси Ктесий Кичик Осиё-
даги Книд шаҳридан бўлиб, у милoddан аввалги 414
йилдан бошлаб, Аҳамонийлар подшоси Артаксеркс II
саройида табиб вазифасини бажарган. Ктесий ўзининг
“Персика” деб номланган асарининг катта бир қисмини
бактрияликлар тарихига бағишлаган. Шунингдек, Кте-
сий асарида Бактриянинг шаҳарлари, унинг мустаҳкам
мудофаа деворлари билан ўралган пойтахти ҳақида, шу
шаҳарни қамал қилган Оссурия подшоси Нин тўғрисида
зиқоя қилинади.

Бактриянинг оссурияликлар томонидан қамал қили-
ниши тўғрисида яна бир юнон тарихшуноси — Ксено-
фонт ҳам маълумот беради. Аммо Ўрта Осиёнинг бошқа
шаҳар ва манзилгоҳлари тўғрисида қадимги юнон муал-
лифлари асарларида маълумотлар учрамайди. Мавжуд
шаҳарлар уларга номаълум бўлган бўлса керак.

“Авесто”нинг энг қадимги қисмлари, аҳамонийлар
саувлари, Геродот, Ктесий ва Ксенофонт асарлари Ўрта
Осиё тўғрисидаги ёзма манбаларнинг илк турлари ҳисоб-
ланиб, улар ўлкамиздаги аҳоли, вилоятлар, алоҳида
койлар ва дарёлар номи, ижтимоий-иқтисодий ва сиё-
сий тузум тўғрисидаги маълумотларни, аҳамонийлар
подшоларининг Ўрта Осиёга юришлари, қадимги халқ-
лар турмуши, дини, маданияти, қабилалар ҳаётини ёри-
тувчи маълумотларни ўз ичига олади.

Археология манбалари. Ўрта Осиё илк темир даври-
ни оид (мил. авв. I минг йилликнинг биринчи ярми) мод-
дий маданият ёдгорликларига ниҳоятда бойдир. Ўлкада
көнг кўламда олиб борилган археологик тадқиқотлар

натижасида топилиб, текширилган қишлоқ ва шаҳар харобалари қадимий маданий ўчоқлар ҳисобланади. Қуйи Мурғоб, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида, Хоразм ва Фарғона водийларида илк темир даврига оид жуда кўп ёдгорликлар борлиги маълум бўлди.

Милoddан аввалги I миңг йилликнинг бошларига оид ёдгорликларидан Сурхондарёда Кучуктепа, Бандихон ва Қизилтепа, Қашқадарёда Сангиртепа, Узунқир ва Ерқўрғон, Зарафшон воҳасида — Афросиёб ва Кўктепа, Фарғона водийсида Далварзин, Чуст, Бозтепа ва бошқалар ҳисобланади. Шу даврга оид хом гиштдан ва пахсадан қўрилган бинолар, меҳнат қуроллари, хунармандчилик буюмлари ҳамда бошқа топилмалар Ўрта Осиёда моддий маданият юксак даражада бўлганлигидан далолат беради.

Қадимги кўчманчилар — сакларнинг ёдгорликлари Қуйи Зарафшон, Амударё, Орол денгизи атрофида, Помир ва Тангритоғ ҳудудларидан топилган. Улар, асосан, мазор-қўрғонлардан иборатдир. Топилмалар орасида бронза ва темирдан ишланган ҳарбий қурооллар, зеб-зийнат буюмлари, меҳнат қуроллари ва сопол идишлар учрайди.

Ўрта Осиё ёдгорликлари бўйича ўтказилган қазилма ишлари натижасида топилган моддий манбалар марғиёналиклар, бақтрияликлар, хоразмликлар, саклар ва сўғдлар тарихини чуқур ўрганишга, шунингдек, уларнинг қўшни мамлакатлар халқлари билан ўзаро муносабатларини аниқлашга имкон яратади.

Археологик қазилмалар натижасида маданий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган энг қадимги шаҳарларнинг харобалари аниқланди. Шаҳар ичкарасидан топилган турли қурилиш қолдиқлари савдо йўллари ёқасида жойлашган Афросиёб (Мароканда), Узунқир, Кўктепа, Қизилтепа, Ерқўрғон каби ҳудудларнинг қалин муҳофаа деворлари билан ўралганлигидан далолат беради.

Тарихий география. Ўрта Осиёда энг қадимги халқларнинг алоҳида шаклланиши ва этник худудларнинг ажрала бошлаш масаласи жуда мураккаб илмий муаммо ҳисобланади. Бунинг сабаби, ёзма манбаларда қадимги халқларнинг ажрала бориш жараёни аниқ кўрсатилмаганидир.

“Халқ” маъносини берувчи “этнос” сўзи Геродотнинг “Тарих”ида ва бошқа юнон тарихшунослари асарларида жуда кўп учрайди. Бақтрияликлар, сўғдийларнинг номлари ёзма манбаларда босқинчиларга (Кир II, македониялик Александр) қарши турган халқлар сифатида тилга олинган.

Ўрта Осиёда аҳоли жойлашган вилоятларнинг номлари турли даврларга оид ёзма манбаларда сақланиб қолган. Биз кўриб чиқаётган худудлар юнон-рим муаллифлари асарларида Марғиёна, Бақтриёна, Хорасмия, Сўғдиёна бўлса, шунга мос равишда қадимга форс ёзувларида Марғуш, Бақтриш, Хваразмиш, Сўғуда, “Авесто”нинг энг қадимги қисмларида эса Моуру, Бахди, Хваризам ва Сўгда деб аталган.

“Авесто”нинг Видевдат китобидаги рўйхатда Бақтриянинг Сўгддан кейин тилга олинishi ва аксинча қадимги форс ёзувларида Сўгднинг ҳар доим Бақтриядан сўнг санаб ўтилиши, улар орасида худудий чегара бўлганлигини кўрсатади.

Македониялик Александрнинг юришлари (мил. авв. 334-325 йиллар) юнон даври ёзма манбаларида, Марокандага юриш қилаётган Александр қўшинлари йўлида (мил. авв. 329 й.) бу худуд Амударё Бақтрия ва Сўгд ўртасидаги чегара сифатида кўрсатилган. Юнон муаллифи Страбон “Окс дарёси Бақтрия ерларини Сўғдиёнадан ажратади” деб ҳисоблаган.

Қадимги юнон тарихшуноси Аррианнинг ёзишига кўра, Окс дарёсидан ўтиш билан Сўғдиёна ерлари бошланган.

Страбон маълумотларида Сўғдиёна чегаралари анча кенг таърифланган бўлиб, муаллиф уни "Бақтриядан юқорида, шарқий йўналишида" Оке ва Яксарт оралиғига жойлаштиради.

"Авесто"нинг мамлакатлар рўйхатида биринчи навбатда тилга олинаётган Арёнаёна, Арёнам Вайжо ҳам кенг ҳудудда жойлашган ўлка сифатида тасаввур уйғотади. Видевдат китобининг махсус бобида Арёнам Вайжо Ванхви Даити дарёси атрофида жойлашган деб эълон қилинган. "Қиш у ерда ўн ой давом этади, ёз икки ой, қиш ойларининг сувлари совуқ, ерлари совуқ, ўсимликлари совуқ, қишнинг охирида у ерда катта тошқин сув пайдо бўлади".

Ванхви Даити дарёси бизга номаълум бўлиб, уни йирик серсув дарё деб фараз қилиш мумкин. Арёнам Вайжо иқлими баланд тоғли вилоятлар табиатига яқин бўлиб кўринади. Аммо мазкур ҳудуднинг географик чегаралари тўғрисида "Авесто"да аниқ маълумотлар йўқ.

Худди шундай вазият Ўрта Осиё кўчманчи элатларининг тарихий географиясини ўрганишда яна такрорланади.

Аҳамонийлар ёзувлари сакларнинг яшаш жойларини денгиз ва дарёлар билан боғлайди. Катта серсув дарё ёнида (Амударё) "чўққи қалпоқ кийиб юрган" кўчманчилар, "денгиздан нариги ёғдаги саклар" тўғрисида ҳам манбаларда маълумот бор.

Юнон-рим тарихчилари томонидан ҳудудий чегараларнинг Ўрта Осиёдаги йирик дарёлар бўйича кўрсатиб берилиши анъанаси уларнинг маҳаллий аҳолининг яшаш ерлари ва вилоятларнинг чегаралари тўғрисида аниқ ва тўла тасаввурга эга бўлмаганликларидан далолат беради.

Масалан, Сўғдиёна ҳудуди аҳамонийлар даврида ва бундан қадимроқ замонларда ҳам Амударёдан ўтиш билан бошланмаган, чунки Қашқадарё ва Бухоро воҳасида топилган манбалар ўтроқ сўғдий аҳолининг қадим-

ги қишлоқ ва шаҳар харобалари Амударёдан анча олис масофада жойлашганлигидан далолат беради.

Ўтроқ аҳоли яшовчи вилоятлар ўртасида чегара ва-
нифасини табиий географик омил сифатида чўллар ва
тоғлар бажарган. Кўп ҳолларда чўл ва тоғлар этник че-
гараларда аралаш жойлашув ерларга айланиб қолганли-
ги тасодиф бўлмаса керак.

Тарихий маълумотларга кўра, қадимги **Хоразм** ҳудуди
ўрта Амударё оқимидан бошлаб Орол денгизигача жой-
лашган ерларни ўз ичига олган, **Бақтрия** ерлари - бу
Афғонистоннинг шимоли-шарқи, **Жанубий Тожикистон**,
Сурхондарё вилояти ҳисобланган.

Бақтрия ҳудудий чегаралари: жанубда - Ҳиндиқуш
тизмаси, шимолда - Ҳисор тоғлари, шарқда - Помир,
ғарбда - Амударёнинг ўрта оқими ҳисобланади.

Сўғдиёна - ҳозирги Қашқадарё ва Зарафшон воҳала-
ридир. Сўғдиёнанинг географик чегаралари: ғарбда Бу-
хоро воҳасидан шарқда Ҳисор тоғлари бўйлаб, жанубда
Қашқадарё ва Кўҳитоғ оралигида, шимолда эса Нурота
тизмаларига бориб тақалган.

Марғиёна - Туркменистон жанубидаги Мурғоб воҳа-
си, **Парфия** - Туркменистоннинг жануби-ғарби, Эрон-
нинг шимоли-шарқи. Ўрта Осиё ўтроқ вилоятларининг
қўшни ерларида кўчманчи сак-массагет қабилалари
яшган (Помир, Тангритоғ, Жанубий Қозоғистон, Тош-
кент, Сирдарё вилояти, қуйи Зарафшон, Қуйи Амударё
ва Сирдарё ҳамда Орол денгизи атрофлари).

Иқтисод ва ижтимоий тузум. Ўзбекистоннинг тур-
ли вилоятларида Афросиёб, Узунқир, Қизилтепа, Кўкте-
па, Ерқўргон каби дастлабки шаҳар марказлари раванқ
тонган. Ушбу шаҳарларда бинокорлик, ҳунармандчилик
ва савдо юксак даражада ривожланган.

Сурхондарёдаги Қизилтепа қадимги шаҳар маркази
атрофида тўртбурчак шаклида қурилган қадимий уй-

қўрғонлар қолдиқлари топилган (Қизилчатепа). Улар пахса деворлар билан ўралган ва хом гиштлардан қурилган уй-жой, хўжалик хоналари, ошхоналардан ҳамда ички ҳовлидан иборат. Пахса деворлар билан мустаҳкамланган ташқи қисмда эса подахона бўлган.

Ўрта Осиёнинг дашт ва тоғлик жойларида яшаган саклар хўжалигида чорвачилик катта аҳамиятга эга бўлган. Бу қабилалар кўшлаб қорамол, майда чорва ҳамда отларни урчитганлар.

Геродот шундай хабар беради: “Массагетлар отда ва шиеда жанг қиладилар. Массагетларнинг яроғ-аслаҳалари найза, болта ва ўқ-ёйлардан иборатдир. Уларнинг барча нарсалари олтиндан ва мисдан ишланган. Болта, ўқ ва найза учлари мисдан ишланган, уларнинг ўз усти-бошлари олтин билан нақшланган. Темир ва кумушдан ясалган буюмлар уларнинг рўзғорида ишлатилмайди, чунки бу металллар массагетларнинг ерларида, умуман, учрамайди, аммо олтин ва мис уларнинг заминида жуда ҳам кўпдир”.

“Авесто” китобларида қадимги чорвачилик ҳаёти ҳақида маълумотлар турли қисмларда сақланган бўлиб уларда шундай дейилади:

“Биз Ахурамаздани улуглаймиз... Ахурамазда яратган барча нарсанинг ичида энг муҳим бўлиб, биринчи ўринда чорва туради. Биз чорвага тинч ўтлов ва емиш таъминлашга чақирамиз”.

Видевдат китобида деҳқончилик савоб иш деб ҳисобланган. “Ким агар сўл ва ўнг қўли, ўнг ва сўл қўли билан бу заминга ишлов берса, О Спитама Заратуштра, у ерга манфаат келтиради”.

Хўжалик юритиш мақсадида деҳқонлар томонидан ўзлаштирилган ҳудудларда аҳоли зич жойлашган бўлиб улар ўзлаштирилмаган бепоён ерлардан фарқ қилгани ҳолда қадимги “маданий хўжалик воҳалари” деб аталган. Уларнинг ҳар бирида ҳосилдор ерлар ва суғориш

тинимидан ташқари уй-қўрғонлар ва манзилгоҳлар, шунингдек, экин экилмаган ерлар ҳамда яйловлар мавжуд бўлган. Қадимги деҳқончилик туманларининг ривожланиши табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит билан боғлиқ бўлиб, бу муҳит уларнинг қадимги маданий-хўжалик туманлари эканлигидан даволат беради.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида иқоли нисбатан зич жойлашган ўтроқ воҳаларда деҳқончилик хўжалиги жадал ривожланган. Бу воҳалар ҳосилдор тоғолди текисликларида ёки дарё этакларида жойлашган бўлиб, даштларга нисбатан деҳқончилик учун булай шароитга эга бўлган.

Ўрта Осиё илк темир даври йирик манзилгоҳларида ёки алоҳида уй-қўрғонларида ғалла туйғич, келисоп, қовончалар, металлдан ва тошдан ишланган ўроқлар топилган. Ушбу қуроллар ҳар бир жамоанинг ишлаб чиқарув қуроллари таркибига кирган. Уй-қўрғонлар жамоаларининг асосий машғулоти қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва уларни қайта ишлашдан иборат бўлган.

Қадимги уй-жойлардан кўп сонли сопол идишлар топилган. Арпа, буғдой, тарик донлари ва улар учун қайланган ўралар, ун ва буғдой сақлаш учун ишлатилган хумлар ва хумчалар жамоаларнинг иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Ерни ҳайдаб деҳқончилик қилиш, сунъий суғориш ишларини кенг йўлга қўйиш, дон экиш, чорва учун хашак бўладиган ўсимликларни ўстириш, мевачиликни ривожлантириш ҳаёт манбаи ҳисобланган.

Айрим уй-қўрғонлардан махсус устахоналар қолдиқлари топилди, тадқиқ этилган. Бу устахоналарда оила аъзолари уй рўзғор учун зарурий бўлган буюмларни ишлаб чиқарганлар. Масалан, тошдан ишланган деҳқон-

чилик қуроллари (ўроқлар, ёрғучоқлар, ҳовончалар), қўлда ишланган кулолчилик буюмлари – сопол идишлар, чирогдон, урчуқ бошлари, бўйра ва тери тўшамалари ва бошқалар – ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳисобланган.

Шаҳар марказларининг махсус ҳунармандчилик устахоналарида ишлаб чиқарилган сопол идишлар, металл қуроллари ва бошқа ашёлар ҳўжаликда кенг ишлатилган. Ҷамоалар ўртасида айирбошлаш ва савдо-сотик ишлари юксак даражада тараққий топган.

Аҳамонийлар давридан олдин Ўрта Осиёда танга пуллар номаълум бўлган. Шунинг учун ҳам қишлоқ Ҷамоалари ўртасидаги савдо-сотик жараёнида кулолчилик ва темирчилик буюмлари, чорва ва озиқ-овқат маҳсулотлари “пул” вазифасини бажарган. Қишлоқ Ҷамоаларида етиштирилган маҳсулотнинг асосий қисми шу жойнинг ўзида, яъни айрим Ҷамоалар ўртасидагина истеъмол қилинган.

Ташқи савдода (вилоятлар, мамлакатлар ўртасида) пул ўлчови сифатида ҳам ашё, қимматбаҳо ҳунармандчилик буюмлари (металл идишлар, яроғ-аслаҳалар, зеби-зийнатлар), қимматбаҳо тошлар ҳамда олтин ва кумушдан ҳам фойдаланилган. Бақтрия тупроғида топилган Фуллол (Афғонистон) ва Амударё (Тожикистон) хазиналаридаги юқори санъат даражасида ишланган олтин ва кумуш буюмлари ана шундан далолат бериши мумкин.

Ўрта Осиёдан бошланган савдо йўллари қадимги Шарқ мамлакатларига олиб борган. Ктесий хабарига қўра, Бақтрия вилояти олтин ва кумуш конларига бой бўлган. Оссурия подшоларининг савдогарлари бронзадан ишланган идишлар, яроғ-аслаҳаларни ҳам ашё — олтин ва кумушга алмаштирганлар. Иккидарё оралиғи ва Эрон шаҳарларида ясалган бронза идишлар Бақтриянинг милоддан аввалги II минг йилликка оид ёдгорликларидан ҳам топилган.

Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё Ҷа

миниятининг асоси кичик-кичик оилалардан иборат бўлиб, ҳар бир кичик оила ўртача 5-6 кишидан ташкил топган. Улар катта патриархал оила аъзолари ҳисобланган. Катта оила эса 20-25 кишидан ташкил топган бўлиб, умумий уй-жойда яшаган. Бу уйларда айрим кичик оилаларга махсус турар жойлар тегишли бўлса-да, лекин уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти - "умумий том остида" катта оила (уй эгаси) раҳбарлигида ўтганлиги билан изоҳланади. Жамоалар ҳаётида уруғчилик даврининг айрим хусусиятлари сақланиб қолган. Катта оила аъзолари томонидан хўжаликни ташкил этиш, ерга биргаликда эгаллик қилиш ва умумий турар жойда - уй-қўрғонларда яшаш одати фикримизнинг яққол далилидир. Аммо қўшни катта оилалар ўртасидаги ер эгаллиги, хусусий мулк ва чорва бойликлари турли хил бўлиб, бир-биридан анча фарқ қилган. "Авесто"да қадимги жамият тузумини кўрсатувчи алоҳида сўзлар учрайди. Масалан, **уй-жой (оила жамоаси)**- "нмана", "дмана", **айрим манзилгоҳ (уруғ жамоаси)** - "вис" деб аталган. "Авесто"да шаҳар жамоасининг тушунчаси учрамайди, қабилла- "**занту**", **қабилалар иттифоқи**- "**дахъю**" деб аталган.

Оила, уруғ ва қабилла бошлиғини билдириш учун "**шги**" сўзи ишлатилган. Мамлакатни идора қилган шахс "**шви**" ёки "**састар**" деб аталган. Яшт китобида шундай қабил қилинади: "Кўп яйловларга эга бўлган Митрани бил улуғлаймиз. Унга ҳеч ким ёлғон гапиролмайди: уйда оила бошлиғи, уруғ оқсоқоли, қабилла йўлбошчиси ва мамлакат ҳокими ҳам ёлғончи бўлса, ғазабланган Митра бутунлай оилани, уруғни, қабилани, мамлакатни ва уларнинг бошлиқларини ҳам тамоман йўқ қилади".

Қабилаларнинг ҳарбий йўлбошчиси, "**састар**", халқ йиғилиши (**мажлис**) эса "**въяха**" деб юритилган. "Авесто"нинг Яшт китобида келтирилган маълумотлар ўрта

Осиёда қабилалар сиёсий бирлашмасининг таркиб топган даврларига мансуб бўлиши мумкин.

Ўша даврларда хусусий мулк қуйидагилардан иборат бўлган: уй-жой, чорва, томорқа ерлари, ишлаб чиқариш қуроллари, барча рўзғор ва шахсий буюмлари, озик овқат маҳсулотлари.

“Авесто”да ахлоқий ва ҳуқуқий қоидалар. Жиноят ва жазо турлари. Ривоятга кўра, Заратуштра 30 ёшга тўлганда унинг қалбидан ҳақиқий дин таълимоти ўрин олган. Бу давр мураккаб, нотинч бир давр бўлиб, у босқинлар, урушлар инсон зотига чексиз жудоликлар, ўлим келтирган. Қабилалар бир-бири билан ёвлашарди. Йўлбошчилар ва жангчилар ҳарбий юришларга чиқиб, кучсиз ва ҳимояга муҳтожларни талар ва қулга айлантирар эдилар.

Бир неча бор бедодлик ва зўравонликлар гувоҳи бўлган Заратуштра ўзининг дастлабки тарғиботларини ёвузлик ва зўравонликка қарши қаратган. Шу туфайли тартибга чақириш, адолатга интилиш, хулқ, одоб тантанаси, тинч ҳаёт, эзгуликка даъват Заратуштра тарғиботининг асосини ташкил этган. У “Куч ва имконим борича мен одамларни ҳақиқат “аша”га чорлайман”, - дея улуг ва доғнишманд тангри Ахурамаздага қасамёд этади.

“Аша” - тартиб, имон ва адолат тимсоли бўлиб, унга яхши ният, яхши сўз ва савобли ишлар билангина эришиш мумкин. Бироқ ўз мууроқабаларининг барчасида Заратуштрага эзгулик ва адолатга қарши бўлган, оли тангри Ахурамазданинг душмани — Анхра Манё бошчилик қора кучлар мавжудлиги аён бўлади.

Заратуштра таълимоти инсонпарварлик гоёлари билан узвий боғланган бўлиб, унда инсон манфаати учун алоҳида ўрин ажратилган. Унга кўра, яхшилик ва ёвузлик курашида инсонга ўзи хоҳлаган томонини ёқлаш имконияти яратилади. Шунингдек, ҳар бир инсон ёвузликни йўқотиш ва эзгуликни ўрнатиш ишида иштирок

таниш мумкин бўлиб, бу борада ҳамма тенг ҳуқуқли ҳисобланган. Қабилалар ўртасидаги кураш ва тинимсиз боқинлар хонадонларга, қишлоқ, вилоят ва мамлакат-си қишлоқлик ва вайроналик келтирган бир шароитда Заратуштра марказлашган, қудратли ҳукмдори бўлган инсоний уюшма яратишга чақиради: “Марҳаматли ҳукмдор шодлик кезган қишлоқлар учун тинчлик ўрнатади”, дейди Заратуштра.

Зардуштийлик фалсафасига кўра, одамларнинг ёвузлик кучларига қарши курашига фақат дин эмас, ибодат, самимий фикр, яхши сўз ва тадбиркорлик, шунингдек, ахлоқий ва ҳуқуқий қоидаларга оғишмай амал қилиш каби инсоний фазилатлар ҳам асос бўла олади.

Одамларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари маълум қонун-қоидаларга асослангани ҳақида Яшт ва Видевдат бобларида маълумотлар бор. Унга кўра, оила ва жамоадаги берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдномани бузиш катта гуноҳ ҳисобланган: “О, Спитама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакатга завоқ келтиради, шу билан бирга Артага оғишли барча мулку молларга путур етказди. О, Спитама, аҳдингни бузма...”

“Авесто”нинг гувоҳлик беришича, эр-хотин ўртасидаги шартнома эллик каррали, ота ва ўғил ўртасидаги шартнома юз каррали, куёв билан қайнота ўртасидаги шартнома саксон каррали, ака-укалар ўртасидаги шартнома эса тўқсон каррали ҳисобланган. Шунингдек, унда дини ва шахсга қарши, мулкий, ахлоқий, оилага қарши, табият кучларига қарши жиноят турлари ҳақида ҳам маълумот берилган.

Зардуштийларнинг қонунларига кўра, жасадни му-саббас ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш қатъий қилинади. Шунинг учун ҳам гуноҳлар ичида энг оғири одам жасадини “тупроққа топшириш”, “дунёда ҳеч бир

жазо, ҳеч бир товон бундай гуноҳни поклай олмайди, - дея таъкидланади ушбу муқаддас китобда.

Шахсга қарши ҳаракатлар ичида қўлга қурол олиб таҳдид солиш, бировни калтаклаб, уни хушидан кетказиш, унга жароҳат етказиш, қонини оқизиш, суягини синдириш, бошини ёриш каби ҳаракатлар қаттиқ жазоланган. Мулкий жиноятлардан ўғрилиқ, фирибгарлик, талон-тарож, босқинчилик, қарздорлик кабилар “Авесто”да гуноҳ деб ҳисобланади. Унга кўра: “Кимда-ким қарзни ўз эгасига қайтармаса, унинг бу амали ўша омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади”. Олинган қарзни ўзлаштириш ҳам жиноят ҳисобланган.

“Авесто” оилани, фарзандларни, уй-жойни асраб-авайлашга чақиради: “Кимнинг уйи бўлса, у уйсиз беҳомон одамдан яхшироқдир”. Одамлар бир-бирларига мададкор бўлиши керак, масалан, бой — камбағалга Зардуштийлар жамоа аъзоларининг кундалиқ ҳаётидаги хулқи учун жавобгарлигини ҳис қилганлар. Уларнинг мақсади, умумий ҳаётий муаммолар ва вазифалар оғир дақиқаларда бирлаштирган, эртанги куннинг фаровон бўлишига умид бағишлаган.

Оила ва жамятдаги, хусусан, шу хонадон эгаси ва оила аъзолари, эр ва хотин, ота ва ўғил, куёв ва қайнона, кўни-кўшнилари ўртасидаги ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар кенг қамровли бўлиб, улар ёлгон, зўравонлик ва ноҳақликка қарши қаратилган.

Инсондан олов, сув ва заминнинг поклигини таъминлаш, табиатни асраб-авайлаш талаб этилган. Сув ва олов қошида қасамини бузган одам оғир гуноҳкор ҳисобланади, кимда-ким қасамини бузса, у маълум миқдорда қамчин билан саваланган. “Авесто” инсонни олтига аҳднома (қасам, кафолат)га риоя қилишга чақиради (сўз, қўл, қўй, сигир, одам, вилоят қасами). Унда меҳнатга юксак эҳтиром билан муносабат билдирилади. Инсон

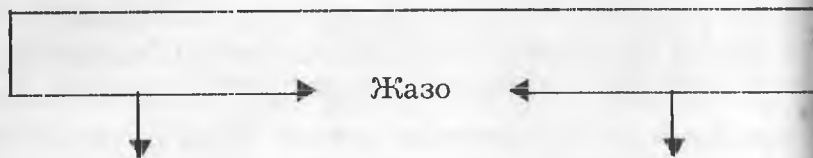
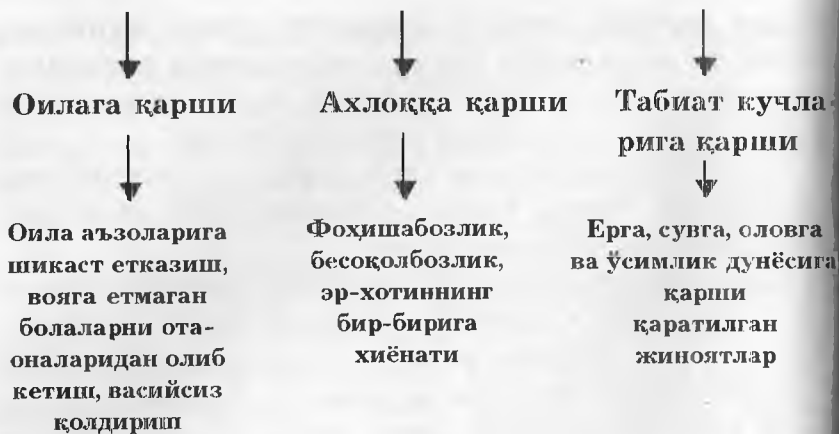
меҳнат қилиши, яъни у бирор-бир ҳунар, қурилиш, сират ва чорвачилик билан шуғулланиши лозимлиги таъкирроф қилинган. “Ким дон сочиб, галла етиштирса, у тақводорлик, ҳаққонийлик ўрнатган бўлади”.

Болаларни фанларга ва касб-ҳунарларга ўқитиш тавони этилган, “чунки ўқиш — кўзнинг нури”, дейилади зардуштийлик маслаҳатларида.

Ноҳақлик ва жиноятга тўсиқ қўйиш, уларнинг олдини олиш мақсадида “Авесто” қонунлари инсон ва жамоанинг ҳар кунги ҳаётини, ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий назорат қилишга қаратилган. Умуман олганда, ушбу муқаддас китобда юксак ахлоқ, покиза виждон, марҳаматлилиқ, инсонга ва она заминга нисбатан доимий раҳмхўрлик тарғиб этилган бўлиб, буларнинг барчаси бу кунда ҳам муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

“Авесто”. Жиноят ва жазо турлари

Бировни калтаклаб, уни хушидан кетказиш, қовини оқизиш, суягини синдириш, умуман унга шикаст етказадиган ҳаракатлар маълум миқдорда қамчин билан жазоланган

Эр ва хотин, ота ва ўғил ўртасидаги аҳдноmani, “сўз қасами”ни бузган одам маълум миқдорда қамчин билан саваланган

↓

Жиноят такрорланган ҳолда, унинг ҳар бир такрори ҳисобига яна қўшимча 20 та қамчин жазоси қўлланилган

1.2. Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши

Юзлаб мингйилликларни ўз ичига олган инсоният тарихида дастлабки давлатлар ва шаҳарларнинг ташкил топиши, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши, қурулғунинг келиб чиқиши - нисбатан кейинроқ юзага келган ҳодисалардир. Давлатчилик жаҳон тарихида милоддан аввалги IV минг йилликнинг охирларида вужудга келган бўлиб, инсоният тамаддудининг сўнгги 5 минг йили билан боғланади.

Қадимги давлатлар ўз ривожланиш босқичларида, турли хусусиятлар ва тарихий қонуниятларга эга бўлган. Даставвал, илк давлатлар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари - деҳқончилик ва чорвачилик қаерда олдин ривож топган бўлса, ўша ерда вужудга келди.

Ибтидоий тарихда (палеолит — қадимги тош даври, мезолит — ўрта тош даври, неолит — янги тош даври) аҳолининг жойлашуви қариндош-қондошлик алоқалари билан белгиланган. У ёки бу ҳудудда фақат битта уруғ аҳолиларигина яшаган. Хўжалик ишлаб чиқарувчи шаклларининг тараққиёти аҳоли жойлашуви ҳудудларнинг қанчалигини, ташқи алоқаларнинг узлуксиз ривожланишига олиб келган. Ишлаб чиқариш зарурати ва бошқа ҳужумкор омиллар шуни тақозо этган. Шу тариқа аҳолининг аралаш жойлашуви жараёни бошланган. Бунда бир ҳудудда турли уруғ намоёндалари яшайдиган бўлган. Ана шундай қилиб, жамиятнинг янги ҳудудий ташкилоти вужудга келган. Қариндош-уруғчилик жамоаси ўрнига ҳудудий қўшничилик жамоаси пайдо бўлган.

Бу жамоалар вакиллари алоҳида қишлоқлар, экинчилик ва суғориш тармоқлари билан чегараланган, яъни ҳудудий ўзлаштирилган ва муттасил хўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиб келинган воҳа-ту-

манларда ҳаёт кечириб, ўз ички ва ташқи муносабатларида келиб чиқадиган муаммоларни ҳал қилишда бирлашишга ҳаракат қилганлар. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти, ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимоя ланиш, жамоадаги диний урф-одатларни бажариш каби масалалар ижтимоий мансаблар ва бошқарувнинг пайдо бўлишига асос солди.

Ўзбек халқи, Ўрта Осиё халқлари ва уларнинг аждодлари тарихида илк давлатчиликнинг вужудга келиши масаласини ўрганиш долзарб вазифадир. Юқорида таъкидлаганимиздек, Ўрта Осиёда илк давлатчилик тузумига бронза давридаги суғорма деҳқончилик ривожланиши ва ихтисослашган ҳунармандчилик замин яратгандир. Алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиёда давлатчилик тузумига ўтиш жараёни фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Бақтрия ҳудудидан топилган юқори сифатли олтин, кумуш ва бронза буюмлари ташқи савдо ва ўзаро алоқаларнинг ривожланганлигидан далолат беради. Қадимги Шарқ давлат марказлари билан маданий муносабатлари муаммоси долзарб мавзу бўлиб, археологик маълумотлар ўзаро алоқалардаги мавжуд технологик ва иқтисодий таъсирни кўрсатади.

Археологик ва ёзма манбаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, илк темир даври Хоразм, Бақтрия ва Сўғд жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оилалардан иборат уй жамоалари (катта оила ва киллари) ташкил этган. Уй-қўрғонлар жойлашувининг ташқи белгилариёқ, уй-жамоалари афтидан анча йириқ ҳудудий қўшни жамоаларни ташкил қилганидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар (уй жамоаси) бошлиқлари ёки уй эгалари, шунингдек, алоҳид қишлоқ қўрғонларини бошқарувчи жамоалар катта аҳамиятга эга бўлган.

Алоҳида уйлар ўртасидаги қариндошчилик муноса-
бати каби белгилар афтидан, иккинчи даражали бўлиб
турган. Бу шунда кўринадики, ҳар бир катта оила мум-
кин бўлган қариндошчилик алоқаларига қарамасдан,
алоҳида хусусий мулкка, ўз уй-жойига, ишлаб чиқа-
риш қуролларига, шунингдек, қишлоқ хўжалик маҳсу-
отлари ва чорваларига эга бўлишган, бир сўз билан
айтганда, улар ўзини иқтисодий жиҳатдан таъминлай
оладиган хўжаликни акс эттирганлар. Катта оилали жа-
моалар шакли жамоадаги ишлаб чиқариш ва хўжалик
қаракатига боғлиқ бўлиб, улар жамоанинг иқтисодий
жиҳатдан мустақамланишига олиб келди.

Ижтимоий мансабларни эгаллаш, жамоа ишлаб чи-
қариш ишлари ва ижтимоий меҳнат тақсимоли билан
боғлиқ бўлган. Бошқарув фаолияти зарурати ишлаб чи-
қаришни ташкиллаштириш, ишлаб чиқариш жараёни-
ни назорат қилиш ва жамоа маҳсулотини тақсимлаш
билан ишлар билан махсус шуғулланувчи айрим шахс-
ларни юзага чиқарган.

Шу тарзда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тарақ-
қоти жамиятда ўз обрў-эътиборига эга бўлган, фақат
ижтимоий ишлаб чиқариш билан шуғулланмасдан, иж-
тимоий ва хўжалик ҳаётини назорат қиладиган ҳамда
бошқарадиган шахсларнинг сараланишига олиб келган.
Шундай одамлар ўзларининг шахсий ахлоқий хислатла-
ри, амалий билимлари ва нуфузлари билан бошқалардан
айрилиб турган. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш фаоли-
тидан ташкилий-бошқарув фаолияти ажралиб чиққан.

Раҳбар-йўлбошчининг нуфузи юқори бўлса-да, жа-
мийадаги ишлаб чиқариш жараёни бошқарув ютуқлари-
ни тасвирланган ижтимоий ҳокимият дастлаб сиёсий дав-
лат мақоми даражасига етмаган ижтимоий ташкилот
шаклини ўзида ифода этган. Бундай ташкилот бошқарув-
чи билан лавозимини бажарувчи шахслар ўз меҳнати эвази-

га моддий жиҳатдан рағбатлантирилган. Моддий бойликларни тақсимлаш ва жамоа маҳсулотидан олинадиган улуш бундай кишиларнинг жамиятдаги ўрни ва амалиги боғлиқ бўлган. Шундай қилиб, йўлбошчи раҳбарнинг дастлабки ижтимоий фойдали фаолияти касбий бошқарувчиликка айланган.

Бошқарувнинг илк босқичлари қадимги замонларга бориб тақалади. Бошқарув тамойиллари ва вазифалар турли кўринишларда бўлиб, уларнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичларига жамият ривожининг ички қонуниятлари (ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг юқори даражаси, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, ҳунармандчилик, товар айирбошлаш ва савдонинг тез ривожланиши кабилар) билан бирга, ташқи омиллар - кучайиб бораётган сиёсий қарама-қаршиликлар ва ҳарбий тўқнашувлар ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Қадимги Шарқнинг дастлабки давлатлари алоҳида маконлар ёки илк шаҳарлар ҳамда ишлов бериладиган ерлар суғориш тизими майдони билан чегараланган нисбатан кичик ҳудудда яъни зич ўзлаштирилган, хўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадида кенг фойдаланиладиган қадимги суғорма деҳқончилик воҳаларида пайдо бўлган. Тарихшуносликда бундай илк давлатлар қадимги Миср мисолида “ном”лар, яъни “вилоятлар” ёки шаҳар-давлатлар (Иккидар оралиғи) деб аталади.

Энг қадимги давлатлар бундан 5 минг йил аввал қадимги Миср ва Иккидарё оралиғида (Дажла ва Фрон) пайдо бўлган. Давлатчилик тизими бундан 4-3,5 минг йил аввал Юнонистон, Кичик Осиё, Эрон, Кавказорти, Хиндустон, Хитой ва Ўрта Осиё ҳудудларида тарқалган. Жаҳон тарихидаги илк давлатлар юқорида таъкидлаганимиздек, деҳқончилик ва чорвачилик каби ишлаб чиқариш қарувчи хўжаликлар пайдо бўлган ҳудудларда шаклланиб кетган. Бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари қуйида

лардан иборат: ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти, ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш за-
рурияти, жамоадаги урф-одатларни бажариш, жамият-
нинг ижтимоий-амалий вазифалар жиҳатдан бўлиниши.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, энг қадимги давр-
лардан бошлаб, бугунги кунгача қуйидаги бошқариш
функциялари устувор бўлиб келмоқда: ташкил қилиш,
тартибга солиш, назорат, жамоатнинг ички ва ташқи
муносабатларини бошқариб туриш.

Қадимги бошқарув тизими қуйидаги функциялар би-
ни боғлиқ ҳолда амалга оширилган: иқтисодий, ижти-
моий, ҳарбий-сиёсий, ҳудудий.

Иқтисодий функциялар тизимида ишлаб чиқариш
ва ижтимоий меҳнат тақсимоти муҳим ўрин тутган.
Тумладан, деҳқончилик ишлари, ишлаб чиқаришни
ташкил этиш, жамоа хўжаликларида ер ва сувни тақ-
симолаш, қурилиш ва суғориш-ирригация ишларини йўлга
қўйиш, қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик маҳсу-
лотларини ишлаб чиқариш, товар айирбошлаш ва сав-
до-ётиш алоқалари. Ишлаб чиқаришнинг турли босқич-
ларида режалаштириш, ташкил қилиш, тартибга со-
лиш ва назорат қилиш каби ишларни бажариш вазифа-
ларини ҳам пайдо бўлган.

Ижтимоий функциялар жамоалардаги ўзаро алоқа-
ларни тартибга солиш ва мувофиқлаштириш, мунозара-
ли масалаларни ҳал қилиш, жамоанинг ички ва ташқи
муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан бошқариб туриш
руҳиятига асосланган.

Ҳарбий-сиёсий функциялар ташқи ҳарбий босқин-
лардан ҳимояланиш, ҳарбий қўшинларни ташкил этиш,
қўшунлар ва туманлар ҳудудларида муҳофаа ишларини
ташкил этиш ва амалга ошириш, туман ва вилоятлар ўртасида ўзаро
муносабатларни ўрнатиш ва мунозарали масалаларни ҳал
қилиш каби вазифалар асосида ривож топган.

шаҳар марказларининг аҳамияти, айниқса ҳарбий тўқнашувлар пайтида янада ошиб, улардан туман аҳолиси учун бошпана, ижтимоий мулкнинг асосини ташкил этувчи чорва подалари учун пана жой сифатида фойдаланилган.

Уй-қўрғон эгаларининг ҳуқуқлари анча юқори бўлиши улар оила ва жамоадаги иш юритувчилар сифатида аниқ анавий қишлоқ хўжалик шакллари ривожлантириш озиқ-овқат маҳсулотларини кўпайтириш мақсадида турмуносабатларни бошқариб турган. Бу ижтимоий тузумда айрим гуруҳлар деҳқончилик хўжалиги билан мансуб бўлган. Шунингдек, тузумда уй чорвачилиги, ихтисослашган хунармандчилик, қурилиш ишлари билан шуғулланувчилар, умуман, ишлаб чиқарувчилар бор эди. Ундан ташқари, ишлаб чиқариш жараёнида банд бўлмаган ёки хўжалик ишлари билан камдан-кам шуғулланиб диган шахслар ҳам мавжуд бўлиб, бу тоифа кишиларига — уй-қўрғон эгалари, жамоа оқсоқоллари, диний арбатоблар, туман ва вилоят ҳокими кабилар кирган. Уларнинг барчаси жамият ҳаёти ва ишлаб чиқариш тартибидеда тутган ўрни билан бошқалардан фарқ қилган.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистонда илк давлатлар деҳқончиликдан ихтисодий, ихтисослашган хунармандчиликни ажралиб чиқиши туфайли шаклланган шаҳар марказлари асосида пайдо бўлган.

Ўзбек халқи ва унинг аجدодлари давлатчилик тарихи турли ўтроқ деҳқончилик вилоятлари тарихи билан боғланади. Қадимги Хоразм давлати шулар жумласидандир. Аҳамонийлардан олдинги даврда Хоразмда қўли давлат вужудга келган.

Хоразмда милoddан аввалти VII-VI асрга мансуб катта катта суғориш иншоотларининг излари аниқланиб, таъқиқ этилган. Амударёнинг ўрта ва қуйи оқими ерлари жойлашган Хоразм давлати ҳудудидан милoddан аввал

VII асрнинг охири - V асрга оид кўндан-кўп уй-кўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар харобалари тадқиқ этилган. Қадимги Хоразм шаҳар марказларидан бири — Кўзали-қир мудофаа деворларининг тузилиши билан Бақтриядаги Қизилтепа шаҳар деворларининг тузилишида анча ўхшашликлар аниқланди. Тадқиқ этилган моддий манбалар илк темир давридаги Хоразм, Марғиёна, Сўғдиёна ва Бақтрияда бир-бирига яқин маданиятлар ривож топганидигидан далолат беради.

Бақтрия давлатининг ривожланиш санасини милоддан аввалги 700-540 йиллар билан боғлаш мумкин. Янада қадимийроқ маълумотлар, яъни милоддан аввалги IX-VIII асрларга оид археологик манбалар йирик Бақтрия ҳудудати ҳақидаги маълумотларни тасдиқламайди. Бу асрларга оид қадимги Бақтрия энг катта манзилгоҳларининг эгаллаган майдони 2 гектардан ошмаган. Мазкур ҳудудда ҳунармандчилик маҳсулотлари, шунингдек, мудофаа деворлари ҳамда мустаҳкамланган йирик қалъалар қолдиқлари топилмаган. Милоддан аввалги IX-VIII асрларда Ўрта Осиё тупроғида дастлабки кичик давлатлар ва ҳарбий сиёсий бирлашмалар пайдо бўлган.

Каспийнинг “Персика” асарида қадимги Бақтрия давлати ҳақида, унинг кўп сонли аҳолиси, шунингдек, турфан тумани истехком ва қалъалари тўғрисида, Оссурия подшоси Нин ва Бақтрия подшоси Оксиарт урушлари ҳақида ва бошқа маълумотлар берилган. Маълумки, милоддан аввалги VII-VI асрларда Бақтрияда деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик юксак даражада ривожланган. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ҳудудий мулкчилик ва айирбошлашни келтириб чиқарган. Шунингдек, ҳунармандчилик буюмлари савдо-сотик маҳсулотига айланган. Бақтрия еридаги Бадахшонда қазиб чиқарилган ложувард (лаъл) Эрон, Иккидарё оралиғи ва Ўрта мамлакатларига олиб борилган. Тахминларга кўра,

Милoddан аввалги VII-VI асрлар

Бошқарув тартиби

“Авесто” тушунчалари

1.3. Қадимги давлатчилик турлари ва бошқарув шакли

Боми манбалардаги маълумотларга кўра, Ўрта Осиё, тумандан, Ўзбекистон ҳудудларида ривож топган илк давлатлари — подшоликлар ташкил қилган. Юнон таърифушунослари асарларида Бақтрия подшоси Оксиарт ва Персия подшоси Фарасмон ҳақида маълумотлар мавжуд. Ушбу давлатлар бир неча вилоятларни бирлаштиришнинг учун ҳам мил. авв. VII-VI аср давлатчилик тарихига марказий ва маҳаллий бошқарув хос бўлган. Шунинг учун, Бақтрия подшосининг қароргоҳи давлат раҳбарлиги Бақтра шаҳрида жойлашган, вилоят ва туманларни маҳаллий ҳокимлар бошқариб турган. Аммо ёзма манбаларда ана шу даврнинг сарой унвонлари ва ҳарбий маъмурий мансаблари ҳақида маълумотлар келтирилмаган.

Мил. авв. 540-330 йилларда Ўрта Осиё Аҳамонийлар мамлакатига таркибига кирган. Бу давлатнинг бошқарув шакли ҳудудданмаган подшо ҳокимияти (мутлақ монархия)нинг шакли эди. Олий ҳукмдор аҳамонийлар сулоласининг вакили бўлган (Кир II — мил. авв. 558-530 й., Камбиз — 529-525 й., Доро I — 522-486 й. ва бошқалар). Доро I давлатни “хшатра” — “вилоят” тушунчасидан келиб чиққан “сатрапликлар” деб номланган алоҳида маъмурий ўлкаларга тақсимлади. Мил. авв. 518 йилга келиб, аҳамонийлар Ҳинд водийсидан Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатган.

Геродот Ўрта Осиё халқлари ҳақида бундай хабар қилган: “Бақтрияликлардан эгларгача бўлган халқларнинг таланти солиқ тўлаганлар. Бу — ўн иккинчи ўлка. Бу таланти 25, 92 кг. кумушдир).

Сўғлар ва каспийлар 250 таланти тўлаганлар. Бу — ўн учинчи ўлка. Парфияликлар, хоразмликлар, сўғлар ва

арийлар 300 талант тўлаганлар. Бу — ўн олтинчи ўлка.

Сатрапликларда бошқарув тизими. Ҳар бир маъмурий ўлка ҳокими (қадимги форс тилида - “хшатрапна”, юнонча - “сатрап”) аҳамонийлар подшоши фармонига кўра тайинланган.

Масалан, Бақтрияни идора қилган сатраплар Аҳамонийлар сулоласи вакиллари (мил.авв.522 йилдан бошлаб мил.авв. 423 йилгача қадимги форс подшоларининг ўғиллари ва ака-укалари) бўлган.

Сатрап ўз ўлкасида вилоят, туман ҳокимлари қишлоқ оқсоқолларига таянган ҳолда бошқарувни амалга оширган. Унинг вазифалари сатрапликнинг хавфсизлигини таъминлаш, ҳарбий юришлар пайтида ўлкада марказга қўшинлар юбориш, йиллик солиқларни белгилаш турларда ва миқдорда йиғиб олиб, марказий давлат казнасига етказиб беришдан иборат бўлган.

Сатрапликларнинг бошқарув ташкилотига турли маъмурият ва лавозимлар мавжуд эди (девонхона бошлиғи, хазинадон, солиқ йиғувчи, суд ишларини юритувчи, хатот-котиб, хўжалик ишлари бошлиғи). Сатрапларнинг фаолиятини назорат қилувчи шахс - “подшонинг кўзлари ва қулоқлари” - айғоқчи, қадимги форс битиклари “гаушака” деб аталган. У сатрапдан мустақил бўлиб сатрапликларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ахлоқийдан ташқари сатрап фаолияти аҳволи ҳақида подшога маълум етказиб турган.

Ўрта Осиё сатрапликлари муайян миқдорда белгилашган кумуш солиқлардан ташқари қишлоқ хўжалик чорва ва хунармандчилик маҳсулотлари шаклида ҳўлпон тўлашга мажбур эдилар.

Эрондаги қадимги Персепол шаҳридаги Доро I Ксеркс подшолар сарой деворларидаги бўртма расмлар турли халқларнинг ўлпон келтириш манзараси тасвирланган. Бу расмлар қадимги Шарқ халқларининг ўзи

роллари, кийим бошлари ва қиёфасини кўрсатиб
и Сўғдийлар етти кишидан иборат бўлиб, подшо-
шлар, газмол, номаълум ҳайвон териси ва икки
етақлаб келаётган ҳолатда тасвирланган. Саклар
қўқили қалпоқларда тасвирланиб, кийим-кечак-
қўтариб, отни етаклаб бормоқдалар. Бақтрия-
нинг беш вакилининг идишларни ва туяни олиб
ган, хоразмликларнинг дудама ханжар, ҳарбий
билағузук ва отни олиб келаётган ҳолатлари тас-
нан.

расмларда Сўғдиёна, Бақтрия, Хоразм ва саклар
дан бўлган солиқ тўловчиларнинг аҳамонийлар
нга турли хил буюмлар (кулолчилик, тўқувчи-
аргарлик, ҳарбий қурооллар), қадимги Шарқда
р бўлган от ва туяларни олиб келаётган ҳолатлари
ланган. Ундан ташқари қадимги форс ёзувларига
рта Осиё вилоятларидан Эронга олтин ва қим-
то тошлар – ложувард (лаъл), фируза олиб ке-
Суза шаҳрида топилган ёзувларда Доро I бундай
қилади: “Сузадаги саройни мен бино қилганимда
безаклари узоқ юртлардан олиб келинди.. олтин
Бақтриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард Сўғди-
и, фируза Хоразмдан...”.

нинг йиғилиши қишлоқ оқсоқоллари, туман ва ви-
окимлари зиммасига тушган. Солиқлар сатраплар
и газна омборхоналарида тўпланган. Сатрап ўлка
ндаги солиқларнинг йиғиб олиниши жараёнини
ет қилган. Сарой хазиначиси ва ҳисобчилари туман
онтлардан етказиб берилган солиқлар турлари ва
ри асосида иқтисодий-молиявий ҳисоботлар тай-
илар. Ушбу маълумотлар марказий давлат солиқ
оти томонидан режалаштирилган муддатда, мах-
ода тизими хизматчилари – чопарлар орқали форс
и қароргоҳига жўнатилган.

Сатрапликлар хазинасидан маълум миқдорда айни сатрапнинг хонадонлари, мансабдорлар ва ҳарбийлар мас сифатида озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланган (ун, чорва, ёғ, сабзавот, шароб, пиво ва бошқалар).

Забт этилган ҳудудларни идора қилиш мақсадида подшо буйруқларини жойларга ўз вақтида етказиш сатрапликлардан турли маълумотларни тезкор олиш учун, аҳамонийлар давлатида махсус алоқа хизмати ташкил қилинган эди.

Ўрта ер денгизи бўйидаги Кичик Осиёда Эфес шаҳридан бошланган “Шоҳ йўли” қадимги Форс давлати пойтахтларидан бири -- Суза билан боғланган (масофа 2470 км). Ушбу йўлнинг шарқий тармоқлари Бақтра орқали Сўғдиёна ва Ҳиндистонгача давом этган.

“Шоҳ йўлида” хавфсизликни таъминлаш учун ҳарбий истеҳкомлар ва махсус масканлар қошида озиқ-овқат омборхоналари барпо этилган эди. Ҳар бир 30 км масофада чопарлар учун дам олиш ва отларни алмайтиришга имкон яратилган. Хизмат сафарида давлат идораларини амалга оширувчи мансабдорлар (ҳисобчилар, ҳарбийлар, текшириш ва назорат хизмати вакиллари) ушбу йўлда жойлашган омборхоналардан озуқа билан таъминланган.

Қадимги юнон тарихшуноси Ктесийнинг хабарига кўра Бақтра шаҳридан давлат пойтахти Сузага отланган амадор ўз хизмат сафари даврида ҳар куни 1-1,5 кг ун, литр шароб ёки пиво ҳамда маълум миқдорда гўшт билан бепул таъминланган.

Македониялик Александр давлати. Мил. авв. 336-330 йилларда македониялик Александрнинг (Шарқда Искандар Зулқарнайн, Искандар Румий) ҳарбий юришлари натижасида, юнон-македон қўшинлари Кичик Осиё, Миср, Иккидарё оралиғи ва Эрон ҳудудларини забт этишди. Юнон-македон қўшинлари Окс-Амударёдан ю

Сўғдиёна ва Яксарт-Сирдарёга яқин жойлаш-
Уструшонна вилоятига ҳужум қиладилар. Мил. авв.
328 йилда Бақтрия ва Сўғдиёнада Спитамен бошчи-
да юнон-македонларга қарши кураш бошланади.
Александр кўзголонни тор-мор қилади ва Бақтрия, Сўғди-
ёнада Уструшонанинг бир қисмини истило қилиб,
Мил. авв. 327 йилда Ҳиндистонга ҳужум бошлайди. Хо-
ноточ (Тошкент воҳаси), Фарғона ва саклар юрти
қўлига бўлиб қолади. Сўғдиёна, Бақтрия, Марғиёна
ва Фригия македониялик Александрнинг давлатига қўши-
қилиш мақсади билан уларнинг тупроғида айрим юнон-маке-
дон давлатлари вужудга келади.

Бундан Александрнинг бошқарув фаолияти дастлаб
Ҳиндистоннинг айрим демократик анъаналарига (ҳар-
бий ва бошчилар кенгаши, қўшинлар йиғини) асослан-
ган. Қўшинлар йиғинида суд ишлари кўриб чиқил-
ган, ҳақдор ва жазо масалалари муҳокама қилинган.
Бундан ташқари турлари ичида энг оғирлари - подшога қарши
қўстан, хиёнат, исёнга даъват ҳисобланиб, ушбу ҳара-
матлар учун битта жазо - ўлим жазоси белгиланган. Қатл
ҳукми қарори қўшинлар йиғинида қабул қилинган. Юриш-
туғатанидан сўнг, Александр Шарқда барпо этган
давлат ҳудудларида ахамонийлардан мерос қолган
қарғиш усулларини ўзгартирмаган. Сатраплик инс-
титутини ва солиқлар йиғиб олиш тизими ўз аҳамиятини
давомлатиб қолган.

325 йилда Осиёда, забт этилган вилоятлар ва шаҳарларни
қарши учун юнон-македон саркардалари билан бир-
мақаллий ҳокимлар ҳам жалб этилган. Ёзма манба-
лардан маълумки, Александр даврида маҳаллий аҳоли
қаршидан Фратаферн — Гирканияда, Артабоз —
Фригияда, Оксиарт ва Хориен — Сўғдиёна вилоятла-
рида ҳокимлик қилар эди. Мил. авв. 325 йилда Оксиарт
қаршига Наропамис - Ҳиндиқуш вилояти топширилди

(Александр Оксартнинг қизи Равшана - Роксанага уйланган эди).

Мил. авв. 325-324 йилларда македонлар яроғ-аслаҳалари билан қурулланган маҳаллий аҳоли қўшинлари юнон македонлар армияси сафига жалб этилади. Александр маҳаллий ҳокимият вакилларига нисбатан мақсадли сиёсат олиб борган. Мил. авв. 324 йилда Суза шаҳрида ўзинингта юнон-македон аскарлари маҳаллий аёлларга уйланади. Александр ва саркарда Гестеион Доро III нинг қизларига ҳамда саркарда Салавка Спитаменнинг қизи Апамага уйланадилар.

Бундай ёндашув аниқ сиёсий мақсад - янги давлатчилик барпо этиш гоёси билан боғланган эди. Бу давлатнафақат турли халқларнинг сиёсий бирлашмаси бўлмади, балки унинг келажакда македонлар ва Шарқ зодагонлари қон-қариндошлик ворислигига таянган давлатга айланиши режалаштирилган эди.

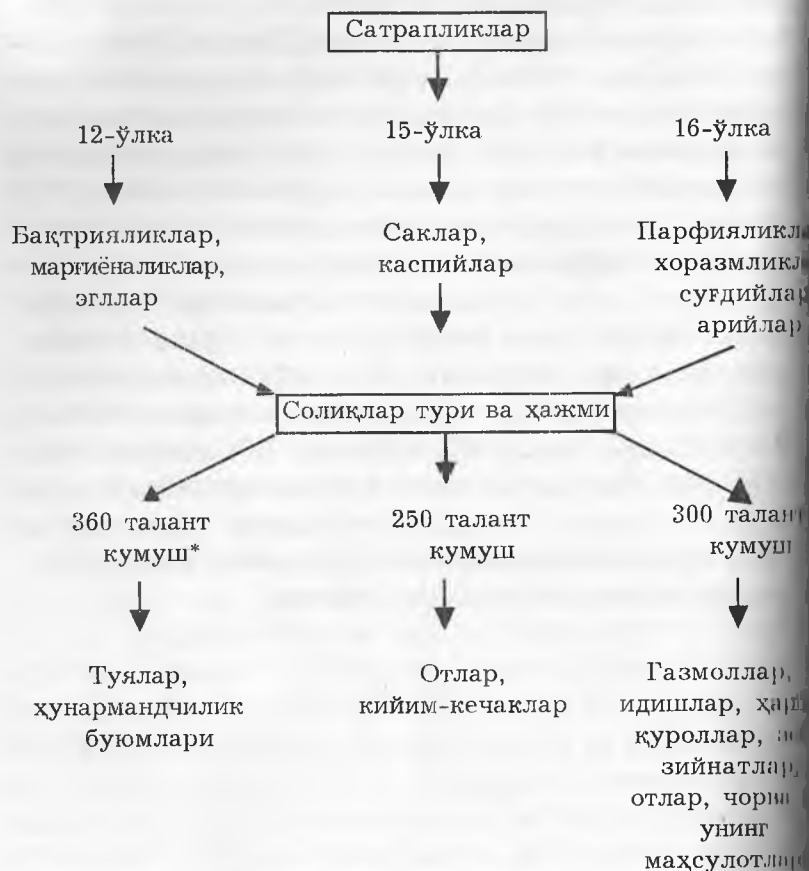
Ёзма манбаларга кўра, Александр фантастик гоёга эга бўлган: ҳар бир инсон нафақат ўзи таваллуд тошган ва авайлаб-асраган юрти, балки бутун жаҳон инсонлар замини - ойкумена, унинг ватани деган туйғуси билан яшаш лозим эди. Шунда барча инсонларнинг дунёқарашлари, турмуш-тарзи ва урф-одатлари бир-бирига қўшилиб янги асосларда ривожланиши назарда тутилган. Қадимги юнон муаллифи Плутархнинг айтишича, ушбу қарашлар барча инсонларни ягона халқ сифатида умумий қонунга риоя қилган ҳолда, ягона давлатда бирлаштириш мақсади билан боғланган. Улар “барча учун ягона бўлган қуёш нурлари сингари ягона адолатга интиларди”.

Кўплаб халқлар ва мамлакатларни бирлаштириб ягона давлат тузиш гоёси, инсонларни умумий онг ва ягон тафаккурга бўйсундириш гоёси янгилик эмас эди. Бу

ни мақсадни қадимги форс подшоҳлари ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйганлар, шу туфайли мил. авв. 490 йилда юнон-форс урушлари бошланган.

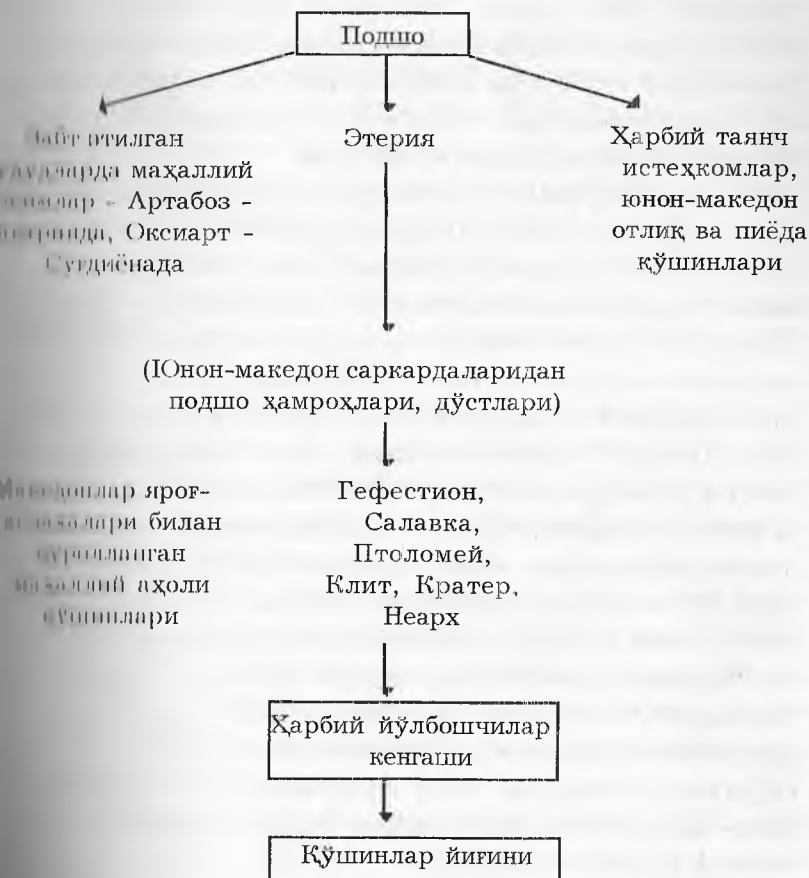
Александрнинг ҳарбий юришлари Шарқ ва Ғарб ўрта қисми кенг савдо-сотик ва маданий алоқаларининг ривожланишига олиб келди. Сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг ўзгариши натижасида маҳаллий ҳамда юнон маданиятининг қўшилиш жараёни бошланади. Бу жараённинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчилик, кулолчилик ва тасвирий санъат, янги ёзувларнинг тарқалиши, тангашуликда ҳамда диний эътиқодларда кўриш мумкин. Юнонлар Қадимги Шарқнинг жуда кўп маданий ютуқларини қабул қиладилар ва ўз навбатида маҳаллий аҳоли маданиятига ҳам таъсир кўрсатдилар. Шу даврдан бошлаб бир неча асрлар давомида, Шарқнинг сиёсий тарихи (давлат тизими, бошқарув усуллари, қонунлар ва ҳуқуқ)да турли анъаналарнинг синтезини, яъни қўшилиб ривож топишини кузатиш мумкин.

Ўрта Осиё вилоятлари аҳамонийлар давлати таркиби

*Бир таланти 25,92 кг кумушдир.

Подшо Александрнинг бошқарув фаолияти асослари

Салавкийлар давлати. Македониялик Александрни ҳарбий юришлари натижасида Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Миср, Эрон, Сирдарё ва Ҳиндистонгача чўзилган ҳудудда улкан давлатга асос солинади. Александр давлатнинг пойтахти қилиб Бобил шаҳрини эълон қилди. Аммо унинг вафотидан сўнг (мил.авв. 323 йил) йирик давлат парчалана бошлади.

Милоддан аввалги 312 йилда, тахт учун бўлган тўхтовсиз курашлар натижасида давлатнинг шарқий қисми (Кичик Осиё, Сурия, Эрон ва Ўрта Осиё) саркарда Салавкийлар ҳукмронлигига ўтади. Салавкийлар ҳокимияти Шарқдаги ҳарбий манзилгоҳларда жойлашган юнон-македон ва македонлар яроғ-аслаҳалари билан қуролланган маҳаллий халқлар вакиллариининг ҳарбий кучлари таянган эди. Умуман олганда, юнон-македон ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Шарқда кўплаб ҳарбий таянч нуқталарини барпо этиш Александр даврида бошланган. Жумладан, юнон тарихчилариининг маълумоти рига кўра, Александр Ўрта Осиёда 8-12тача шаҳар асос солган (Оксдаги Александрия, Александрия Эскта, Марғиёнадаги Александрия ва ҳоказо). Уларнинг баъбирлари Сўғдиёна ва Бақтрияда вайрон қилинган ҳарларнинг ўрнига қурилгани учун ҳарбий истеҳкомлар сифатида пойдевор тоши қўйилган. Шу шаҳарларда юнон-македонларнинг отлиқ ва пиёда қўшинлари қўриқ вазифаларини бажарган.

Салавкийлар давлати яхлит бир халқ ёки элатлардан иборат бўлмай, мазкур давлат турли этник гуруҳларнинг ҳарбий йўл билан бирлаштириш орқали вужудга келган эди. Давлат бошқарувининг барча сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий йўналишлари подшо саройи билан боғлиқ бўлиб, бу давлат бошқарувида катта аҳамият касб этган Аҳамонийлар давридаги сингари салавкийлар давлати ҳам кўпгина давлат ишларини олиб боровчи девонхона

қўйд бўлган. Айрим манбалар салавкийлар саройида-
кат ҳужжат ишларининг бошлиғи лавозими ҳақида
қўмонотлар беради.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, салавкий-
давлатида анчагина мураккаб солиқ тартиби жорий
қилинган бўлиб, салавкийлар ҳукмдорлари ўзларигача
қўйд бўлган солиқ тартибини ўзлаштирган ҳолда, унга
қўшимча ўзгартиришлар киритишга муваффақ бўлган.
Қўмонотлардан ер солиғини йиғиб олиш сатрап ҳокимла-
рининг вазифаси эди. Бу солиқларнинг миқдори аниқ
қилинган бўлиб, вилоятлардан келадиган солиқлар-
нинг умумий миқдори қишлоқ жамоаларидан тушадиган
солиқларга боғлиқ бўлган.

Милоддан аввалги 293 йилда давлатнинг шарқий ви-
лоятларига Салавка ва Спитамен қизи Апаманинг ўғли
қўмонот ҳоким вазифасини бажарувчи бўлиб тайинлана-
ди. Ушбу авлоди томонидан Антиох учун Ўрта Осиё ота-
қўмонотлари юрти бўлган.

Ушунинг ҳоким лавозимига тайинланишида ҳам ушбу
қўмонотчилик ҳисобга олинган. Демак, салавкийлар
қўмонотчилик тизимига хос асосий хусусиятлардан
қўмонот давлатдаги ҳукмрон шахс вакиллари юнон-маке-
дон ва маҳаллий зодагонларнинг наслий томондан ара-
б бўлиши лозимлигидир.

Антиох кўпдан-кўп салавкийларга қарши қўзғолон-
ларни бостиришга, янги истеҳкомларни қуришга, отаси
қўмонот ўзининг номидан танга пулларни зарб этишга
қўмонот давлат ишларини бажаришга мажбур бўлади.
Милоддан аввалги 280 йилда Салавканинг ўли-
мидан сўнг Антиох йирик давлатнинг подшоиси бўлиб, 20
йил давомида ҳукмронлик қилади.

Юнон-Бақтрия давлати. Салавкийлар давлатида тахт-
қўмонотлар учун ўзаро кураш авж олади. Милоддан ав-

валги III асрнинг ўрталарида салавкийлар давлатида Бақтрия ажралиб чиқади. Юнон муаллифининг маълумотларига кўра: “Диодот, бақтрияликларнинг минг нафарлари ҳокими ўзини подшо деб эълон қилади”. Шундай қилиб, Юнон-Бақтрия давлатининг тарихи бошланади. Бу давлатга салавкийлардан мустақил бўлган яна бир давлат - Парфия рақобат қилиб, кейинчалик у қўрадли Рим империясига қарши кураш олиб боради.

Юнон-Бақтрия давлатининг гуллаб-яшнаган даври милоддан аввалги III асрнинг иккинчи ярми ва II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Юнон-Бақтриянинг маълум вази Бақтра шахри эди. Давлат бир неча деҳқончилик вилоят ва туманларини ўз ичига олган. Юнон-Бақтрия давлати марказлашган бўлиб, вилоят ва туман ҳокимлари подшога бўйсунар эдилар. Подшо юнон-македон аристократларидан (Диодот, Евтидем, Деметрий, Евкратид) бўлган.

Юнон-Бақтрия давлат тузуми македониялик Александр даврида жорий этилган сиёсий анъаналарга асосланган. Подшо фаолияти ҳарбий кучларга ва вилоятлик ҳокимларига таянган эди. Муҳим савдо йўллари бўйида ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган жойларда таянч истеҳкомлар ва қалъа-паноҳгоҳлар қурилган.

Милоддан аввалги III-II асрларда турли давлатлик ўртасидаги низолар ва урушларга қарамай, шу давр ижтимоий-иқтисодий ҳаётида босқичма-босқич ривожланиш жараёнларини кузатиш мумкин (қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик ва шаҳарларнинг ривожланиши борасида).

Кушон давлати. Милоддан аввалги II асрнинг ўрталарида Юнон-Бақтрия давлати тинимсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлиб, ҳарбий-сиёсий қудратини йўқотган та бошлайди. Бундан фойдаланган юэчжи қабилалар

Милоддан аввалги 140-130 йилларда Юнон-Бақтрия подшолигини босиб оладилар.

Милоддан аввалги I асрда юэчжи қабилалари уюшганда Гуйшуан (Кушон) ҳокимлиги анча кучайди. Олимлар фикрига кўра, дастлаб гуйшуан қабиласи Сурхон воҳасида жойлашган ва уларнинг пойтахти Далварзин шаҳри (Шўрчи тумани) бўлган. Подшо Кужула Кадфиз даврида Кушон ҳокимлиги худуди анча кенгайиб, давлат таркибига Жанубий Тожикистон, Афғонистон ва Башир ерлари қўшиб олинган.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка даври бўлиб, бу даврда (I-II асрлар) давлат улкан салтанатга айланди. Кушон подшолиги Сурхон воҳаси, Жанубий Тожикистон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Туркистон ҳудудларини ўз ичига олган. Канишка замонида пойтахт Пешоворга кўчирилади. Қадимги эллис тарихида машҳур бўлган Рим, Парфия, Хитой давлатлари каби Кушон подшолиги ҳам йирик қудратли давлатлардан бирига айланди. Хитой муаллифи Сюань Цзиннинг ёзишича, Канишка подшолик қилган даврда шон-шухрати кўшни мамлакатларга ёйилди.

Шуниси диққатга сазоворки, Ўзбекистон ҳудудининг асосий қисми (Хоразм, Зарафшон, Қашқадарё, Тошкент ва Фарғона воҳалари) Кушон давлати таркибига кирмаган. Ушбу ҳудудларда бошқа маҳаллий давлатлар ривожланиб, кушон маданиятига хос анъаналар деярли тарқалмаган. Бундан ташқари, Кушон давлатининг шимолий чегаралари Кўхитоғ, Бойсун ва Ҳисор тоғлари орқали ўтгани ҳақида Бойсун туманидаги Дарбанд атрофида топиб текширилган йирик, мустаҳкам мудофаа деворлари далолат беради. Улар ҳарбий таянч нуқта сифатида давлат чегараларида барпо этилган.

Кушонлар сулоласи ёзма манбалар асосида ва танқидчилик тадқиқотлари орқали ўрганилган. Кушонлар

даврида чиқарилган илк тангаларнинг бир томонида Юнон Бақтриянинг сўнги подшоси Гермей тасвири, иккинчи томонида эса “кушонлар ёғбуси Кужула Кадфиз” деган сўзлар бор. Демак, дастлаб Кушон ҳокимлари ўз номларини “подшо”, “шоҳ” тушунчалари билан боғламаганлар. Аммо Кушон давлати ҳудудининг кенгайиши билан бир сиёсий-ҳарбий аҳамиятининг ўсиб бориши билан бир танга пулларда “шоҳ”, “шоҳлар шоҳи” атамаси кўпдан кўп учрайди. Бундай ўзгаришлар давлатнинг ҳарбий қудрати кўпчилик мамлакатлар томонидан тан олинганини изоҳлайди.

Подшо Канишка I ўзидан олдинги давлатни бошқарув анъаналарини сақлаб қолди ва давом эттирди. Маълум вилоятлар ва шаҳарлар давлат тепасида турувчи олий ҳукмдор ноиблари томонидан бошқарилар эди. Бундай ноиблар подшо томонидан тайинланиб, унинг оқибати яқин ва ишончли вакиллари ҳисобланган. Улар олий ҳукмдорга сўзсиз итоат этиб, доимий равишда давлат ҳаётига насига ўлпонлар тўлаб турганлар. Кушонлар даврида маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ тартиби ҳақида маълумотлар бизгача сақланмаган бўлса-да, бундай тартиб мавжуд бўлганлиги аниқ.

Кушон подшолиги иқтисодиётининг асосини сугорчилик, деҳқончилик, савдо ва ҳунармандчилик ташкил қилган. Ҳунармандчилик турли касблардан иборат бўлган: металлургия, лолчилик, ҳарбий қурооллар ясаш, заргарлик, темирчилик, тўқувчилик.

Канишка даврида Ҳиндистондан тарқидини Будда дини давлат динига айланди. Оромий ва юнонлар ёзувлари асосида кушон ёзуви вужудга келган.

Кушон давлатининг инқирозга учраши Юнон-Бақтрия ва Рим салтанати тарихий тақдирига анча ўхшаш кетади. Бу давлатларнинг барчаси қулоқ арифида экинчи асосий урушлар олиб боришга мажбур бўлганлар.

асосий ҳудудларидан маҳрум бўлди. Кушонларнинг айрим мулклари фақат Шовотий Ҳиндистондагина сақланди.

Ўзбекистонда қадимги маҳаллий давлатчилик тарихи Қанг, Давон ва Хоразм давлатлари ривожига билан узини боғланади.

Қанг давлати милоддан аввалги III асрнинг бошларидан пайдо бўлган. Дастлаб унинг ҳудудий асосини Тошкент воҳаси ташкил этган. Қанг давлатининг ташкил таниш сабабларидан бири ташқи ҳарбий ҳужумлардан эминланиш зарурати бўлган. Бу жараён юнон-македон эҳтирослигига қарши курашлар давридан бошланган. Масъумки, милоддан аввалги 329 йилда Александр Македонский ҳозирги Бекобод ва Хўжанд оралиғида Сирдарёдан кечиб ўтадилар ва маҳаллий аҳоли қўшинларини маҳрум қиладилар. Қаттиқ жангдан сўнг Александр ғалаба қийтиб, Сирдарё бўйида Александрия Эсхата (узоқдан Александрия) шаҳрига асос солади.

Маҳаллий аҳоли томонидан Александрнинг ҳарбий ғарабдорларига билдирилган муносабатлари ҳақида таърихшунос Курций Руф бундай ёзади: “Танаис (Сирдарё) бўйидаги скифлар (саклар) давлатининг подшоиси македонлар томонидан дарё бўйида солинган шаҳарни қулиши бўйинтуруғи бўлишини сезиб, уни вайрон қилиш ва қўриқчиларни дарё қирғоғидан узоқ масофага қувиб чираниш учун катта бир отлиқ қўшинга йўлбошчи тайинлаб ўз акасини юборади”.

Милоддан аввалги II ва милодий I асрда Қанг давлатининг ҳудуди анча кенгайиб, Тошкент воҳаси, Ўрта Сирдарё ерлари, Талас водийси ва Чу дарёсининг қуйи бўйидаги ерларни ўз ичига олади. Қанг давлатининг ҳудудига пойтахти бўлган - Қанғдиз (Оққўрғон тумани) ва Сирдарё Қанг ҳукмдорлари уларнинг бирида ёзни, иккинчисида йил қишлоғини ўтказар эдилар.

Давлат аҳолисининг асосий қисмини ўтроқ (деҳқонлар), ярим ўтроқ ва кўчманчи чорвадорлар ташкил қилдилар. Бундай вазият Қанғнинг табиий шароити ва аҳолисининг машғулотлари билан боғланган. Ўтроқ аҳоли шаҳарлар ва уларнинг атрофларидаги водийларда яшашунармандчилик ва деҳқончилик билан шуғулланган. Дашт туманларида чорвачилик ривожланган.

Ўзбек халқи давлатчилиги тарихида оз ўрганилган масалалардан бири Давон давлати тарихидир. Бу давлат шу ном билан Хитой манбаларида тилга олинган (бошқа манбаларда “Паркана”, дейилган). Давон давлати тахминан милоддан аввалги III асрда пайдо бўлган. Давон давлатини тадқиқотчилар қадимги Фарғона деб ҳисоблайдилар. Ёзма манбаларга кўра, “Давон диёрида 70 яқин катта-кичик шаҳар бўлган, аҳолисининг сони беш неча юз мингга етади”. Тадқиқотларга кўра, қадимги Фарғонада 300 минг аҳоли яшаган. Шаҳарларнинг ичида давлат пойтахти ҳисобланган Эрши шаҳри алоҳида аҳамият касб этган. Милоддан аввалги 104-101 йилларда Хитой кўшинлари Давонга юришлар қилиб Эрши шаҳрини қамалдиқилдилар. Шу пайтда Қанғ давлати кўшинлари ёрдам келиб, хитойликларга қарши курашда фаол қатнашдилар. Хитой лашкарлари сулҳга рози бўлиб, Давонни ташлаб чиқадилар.

Қадимшуносларнинг тадқиқотлари натижасида Фарғонада кўп сонли уй-қўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар ҳудудлари балари топилиб ўрганилган. Улар айрим ҳосилдор деҳқончилик туманларида жойлашган. Давон давлатининг аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланган.

Қадимги Фарғона ўзининг “самовий” отлар зоти билан машҳур бўлган. Ёзма манбалар Хитой императорининг Давонга бостириб кириши сабабини шундай оқибат беради: “Давон давлатининг Эрши шаҳрида гаройиб

мавжудлиги ҳақида саройга хабар келди. Императорнинг "самовий" отларга иштиёқи ортди".

Чавон давлати Хитой, Ҳиндистон ва бошқа Шарқ давлатлари билан бўлган халқаро савдода муҳим ўрин эди.

Миллоддан аввалги IV-III-II асрларда Қадимги Хом мустақил давлат бўлиб, Александр, салавкийлар ва Селевкия-Бақтрия давлатлари таркибига кирмаган. Бу Хоразмда ўзига хос маҳаллий давлатчилик тизими шаклига муҳим омил бўлди. Александр даврида Хоразм Фарасмон исмли подшо ҳокимлик қилган.

Чавон тарихшуноси Арриан бундай хабар қилади: "Александрнинг олдига бир ярим минг чавандозларга боғири бўлиб хоразмликларнинг подшоси Фарасмон келиб қилади. У колхлар ва амазонка қабилаларига қўшничилик шарафлиги ҳақида ҳикоя қилиб, Александрнинг қўшналари, колхлар ва Эвиксин денгизидаги (Қора денгиз) қабилаларни истило қилиш истаги бўлса, йўл кўрсатишга ва қўшинларининг юриши учун қўшма-шароитлар яратиш беришга хайрихоҳ эканлигини билдиради",

Археологик тадқиқотлар натижасида қадимги Хоразм қўшналари кўп қабилалар топилган.

Улардан бири Тупроққалъадир. Кўҳна шаҳар тўғри қалъа бўлиб, хом гиштдан тикланган қалин девор билан ўралган. Деворларда шинаклар ҳамда буржлар

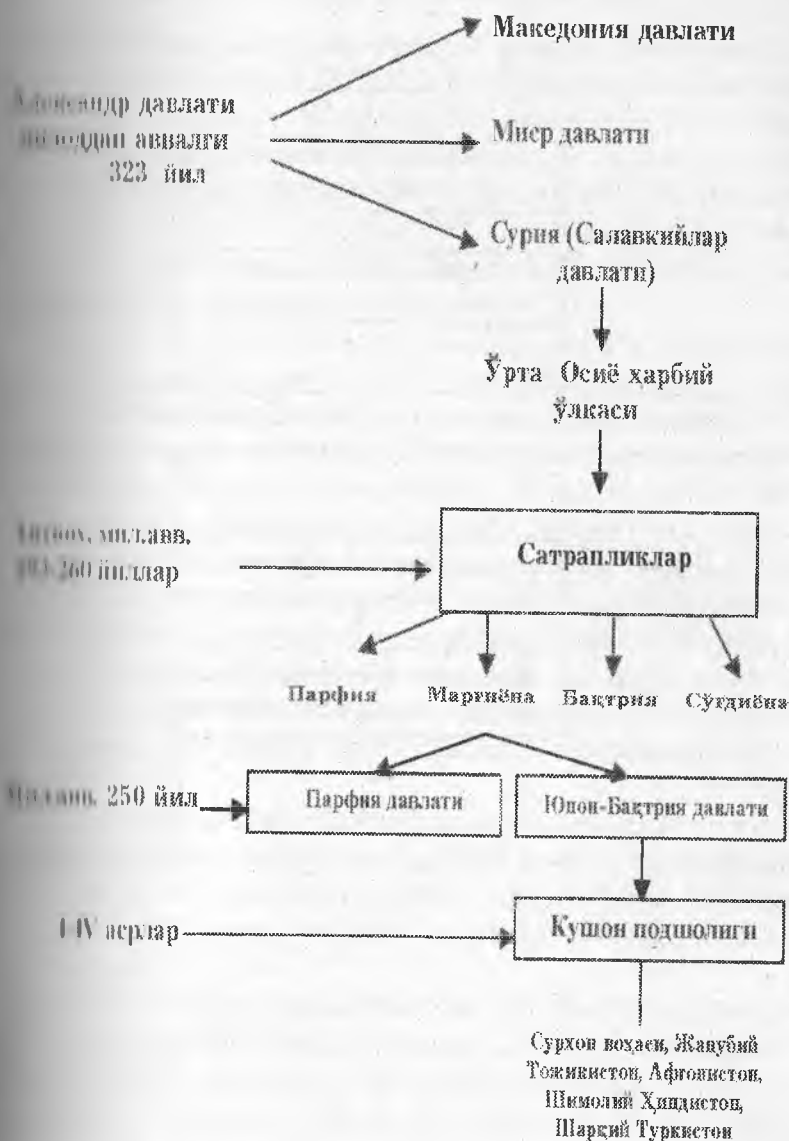
Кўҳна шаҳарнинг асосий иншооти улкан қалъа бўлиб, қалъа деворларининг қароргоҳи бўлган. Тупроққалъа шинакли қаватли, турли мақсадларда фойдаланилган шинаклардан ташқари махсус қабулхоналар, яъни "қабилалар қашонаси" ҳам очилган. Бу қабулхонадан Хоразм қашоналари, шахзодалар, йирик зодагонлар ва хушбўйлик асоси акс эттирилган турли ҳайкаллар топил-

ган. Қабулхонанинг деворлари ва супалари турли та
вирлар билан безатилган. Шунингдек, Тупроққалъа
Хоразм подшоларининг архивларидан ёзув намуналар
ҳам топилган.

Милоднинг дастлабки асрларида Хоразмда кумуш
мис тангалар зарб қилина бошланган. Ушбу танга пу
ларда хоразмшоҳлар исмлари (Артов, Артомух, Ван
мар) учрайди.

Хоразмда Ўрта Осиёнинг энг қадимги ёзувлари т
пилган. Улар оромий ёзуви асосида бўлиб, милоддан а
валги V-IV асрларга оид сопол сиртидаги чизилган м
ҳаллий ёзув намуналаридир. Ушбу ёзувлар Ойбуйи
қалъа ва Қўйқирилганқалъада топилган.

Македониялик Александр давлатининг кулаши ва
Ўрта Осиёда янги давлатларнинг ташкил топиши

Қанг давлатининг идора-тартиб усули

1.4. Илк ўрта асрлар давлатчилиги тарихи (V-VIII аср ўрталаригача)

Эфталийлар давлати. Сиёсий тарих. Ёзма манба-ларнинг хабар беришича, 457 йили (ўша даврларда То-сориёстон деб аталган) Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудлари эфталийлар шоҳи Вахшунвар томонидан бўйсундирилади. Эфталийлар 467-480-йиллар даврида Сўғдни эгаллайди. VI аср бошларида улар Шарқий Туркистонни босиб олади ҳамда шу тариқа ул-тин давлатга асос солади.

Эфталийлар ягона подшо бошқарувига эга бўлишган. Шимолий муносабатлари таҳлили уларда патриархал тар-тибга хос жиҳатлар ривож топганлигини кўрсатади. Пат-риархал бошқарув тартибига хос айрим жиҳатлар қуйи-даги энеолларда кўзга ташланади: “Улар орасидан энг бай аришлар тахминан йигирма ва ундан ортиқ кишини ўзарога шерик қилиб оладилар; дўстлар ҳар доим у билан бирга тушлик қиладилар, унга тегишли неъмат-лардан умумий ҳуқуқлари борлиги сабабли баб-баравар қилиб оладилар. Дўст ва шерик орттирган шахс ўлими-дан кейин, қонунга кўра, тобутга унинг дўстлари тирик-данон бирга қўйилиши шарт бўлган” (Прокопий Кеса-рийский).

Эфталийларнинг ҳарбий қўшинлари жуда катта куч-га эга эди. Аскарлари қўлида ҳарбий қурол-яроғлардан қурол, ўқ-ёй ва асосийси қилич муҳим ўрин тутган. Муносабалар пайтида уларнинг отлиқ бўлинмалари етак-чилик қилган.

Милодий V асрда сосонийлар ва эфталийлар давлати ўзаро бўлиб ҳарбий тўқнашувларда эфталийлар қўши-қининг устун келиши улар ҳарбий маҳоратининг юқори даражада эканлигидан далолат беради. Фирдавсийнинг

“Шоҳнома” асарида Вахшунвор ва Пероз (Феруз) давр воқеалари ҳам ўз аксини топган. Эфталийларнинг подшоеси Катулф “Шоҳнома”да шу халқнинг Гатфар номли подшосига ўхшатишган. Гатфар туркийларга қарши кураш олиб борган шахс сифатида Фирдавсий асарида гавҳар даланган.

Эфталийлар давлати йирик ҳудудни қамраб олган эди. Ўрта Осиёнинг асосий қисми, Шарқий Туркистон тўлиқ равишда ва Шимолий Ҳиндистоннинг айрим қисмлари ҳамда Гандхара бу давлат таркибига кирган.

Эфталийлар давлатининг ҳудудига, асосан, Сўғдиёна шаҳарлари кирган бўлиб, бу вақтда уларнинг аҳамияти ошганлигини кўришимиз мумкин. Кушония (Қаратақўрғон яқинида), Ривдад, Пойканд, Талликон, Варахш каби шаҳарлар эфталийлар ҳукмронлиги даврида ривож топган эди. Эфталийлар давлатининг сиёсий маркази Пойканд шаҳри, давлат бошлиқларининг қароргоҳи эса Варахшадаги сарой бўлганлиги тахмин қилинади.

Эфталийлар йирик давлат тизимини вужудга келтирдилар. Улар Эроннинг сосонийлар давлатига, унинг ҳарбий ҳаракатларига қарши тура олдилар. Сосонийларнинг шарққа юришлари эфталийлар қаршилиги туфайли тўхтатилди. Улар Эрон подшоҳларининг ички сиёсатига ҳам аралашиб турдилар, ҳатто шоҳлардан қайси бирини сайлаш ва тайинлаш масаласини ҳал қилиш ҳам уларнинг қўлида эди. Эрон давлати ҳар йили эфталийларга ўлпон тўлаб турган.

Эфталийларнинг тарих саҳнасида кўзга ташланиш 453-454 ва 457 йиллардаги воқеалар билан боғланган. Эфталийлар уларга ҳужум қилган Яздигерд II қўшинини тор-мор келтириб, Эрон мамлакатининг ичкарасидан ҳам талон-тарож юришларини амалга оширганлар.

457 йилда эфталий подшоеси Вахшунвар Бадахшонни ўзига бўйсундирган.

160 йилда эфталийлар томонидан Хитойга дастлабки босқунлар келган.

Эрон подшоҳи Пероз эфталийлар давлатининг ҳужу-ри олдини олиш мақсадида уларга қарши ҳарбий ҳара-сарлар бошлаб юборган, бироқ муваффақиятга эриша олган. Жанг чоғида сосонийлар ҳукмдори асирга ту-риб қолади ва Византия императори Зенонга ўз жонини қутқариш қилиниши учун ёрдам сўраб мурожаат қилади. Византия ҳукмдори товлон тўлаб, уни қутқариб қолади. Пероздан қутулганидан сўнг Пероз эфталийларга яна биринчи чиқиб, иккинчи маротаба мағлубиятга учрайди. Сосонийлар кўшинлари бу гал қопқон ўрага тушиб қола-ди ва аскарларнинг кўпчилиги бу ерда ҳалок бўлади. Мағкур мағлубият натижасида Хуросон ҳудуди тўлиқ қўлда эфталийлар қўли остига тушиб қолади. Энди Пероз олдингидан ҳам кўпроқ товлон тўлаш мажбурият-ни ўз бўйнига олади. Шу тариқа Пероз кетма-кет мағ-лубиятларга учраб, Эронни эфталийлар қўли остидаги давлатга айлантирган эди.

Византия ёрдамидаги учинчи, 484 йили сўнгги юри-ш Пероз ўз ҳарбий қисмлари билан улар учун мах-суфий ёрланган бўри ўраларига тушиб ҳалок бўладилар. Пероз бўлган мазкур воқеа натижасида Эрон халқи ел-ликнинг эса катта миқдорда ўлпон тўлаш мажбурияти-ни татилади.

Настимой-иқтисодий тузум. Эфталийлар давлати-ни аҳолининг асосий қисми деҳқончилик билан машғул бўлган, қолгани эса кўчманчи чорвачилик билан ҳаёт сурган. Эфталийларнинг кўпчилиги маҳаллий аҳоли билан аралашиб, ўтроқ ҳаёт тарзига ўтган, шаҳар қаби-ли ва ёки шаҳарликларга хос яшашга мослашганлар. Эф-талийларнинг кўчманчи аҳолиси эса кигиз ўтовларга, қўй-ўйловлар ва сувга бой ерларга эга бўлишган.

Жамиятда зодагонларнинг мавқеи бошқаларга нисбатан устун ҳисобланган. Эфталийлар давлатида — эфталийларнинг юқори табақа вакиллари ер-мулк ва қўрғонларнинг соҳиблари эди. Чунки ўша вақтда шаҳар ҳаёти инқирозга юз тутган, хунармандчиликда эса таназзул ҳукм сурган. Эфталий зодагонларининг қарийб барчаси шаҳарларга кўчиб келиб яшай бошлаган. Бой-бадавлик кишилар вафотидан сўнг тошдан ясалган қабрлар - даҳмаларга дафн этилган.

Эфталийларда кушон ёзувининг ривож топган шаклини кўриш мумкин. Мазкур ёзув курсивлиги билан бошқа ёзувлардан фарқ қилиб турган. Алифбосида ҳарфларнинг сони 25 та бўлиб, сўзлар эса чапдан ўнгга қарай ўқилган.

Турк ҳоқонлиги. VI асрнинг ўрталарига келиб Олтоғ ва Жанубий Сибир ҳудудларида Турк ҳоқонлиги пайдо бўлади. 553-555 йилларда саркарда Истеми Шарқий Туркистон ва Еттисув ҳудудларини босиб олади. VI асрнинг ўрталарига келиб эфталийлар давлати таназзулга учраш бошлаган. Турк ҳоқонлигининг эфталийлар устидан қозongan галабаси (563-567 йиллар)дан сўнг Ўрта Осиёда ҳоқонлик ҳокимияти ўрнатилди.

VI асрнинг 60-70 йилларида Ўзбекистон ҳудудида бунечта алоҳида мулклар бўлиб, улар расман турк ҳоқонлигига бўйсунар эди. Хитой манбаларида Самарқанд Сўғдиёни Кан деган номда юритилган ва уни маҳаллий сулола вакили бошқариб турганлиги баён қилинади. Умуман, Зороастрийлик рафшон, Қашқадарё ва Амударё дарёларининг ҳавзасида тўққизта алоҳида мулкрий ҳудуд мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири шаҳар ва деҳқончилик туманларига эришган бўлган. Тарихий манбаларда алоҳида мулклар Кан сулоласига итоатда бўлганлиги хусусида сўз боради. Ҳар бири маъмурий бирликнинг ўз номи бўлиб, улар қуйидаги

лардир: Маймуғ, Иштихон, Кушания, Бухоро, Нахшаб, Амул, Андхой ва Самарқанд (Кан). Самарқанднинг ҳокими юқоридаги 9 та мулк орасида каттаси саналган. Бошқалари куч-қудрат жиҳатидан юксак бўлган Самарқанд ҳокими билан ҳисоблашиб муомалада бўлган. Ҳатто биринчи давлат бошлиқлари у билан қуда-андачилик муносабатларини ҳам ўрнатган. Бухоро вилояти ҳокимлари Самарқанд ҳукмдорлари билан қон-қариндош бўлиб, улар умумий аجدод тарафидан бир-бирлари билан чамбарчас боғланган эди.

VII асрнинг биринчи чорагида Кеш вилояти кучайиб, давлатнинг пойтахти ҳозирги Китоб ўрнидаги Кеш шаҳри бўлиб қолган. Манбаларга кўра, унинг ҳокими Тиш деган шахс бўлиб, бу даврда мазкур давлат бошлиғи қудратли ҳукмдорга айланади. VII асрнинг ўрталарида бу Кеш ҳукмдори - Шишпир бутун Сўғднинг ҳукмдори сифатида тан олинган. У ўз номидан тангалар зарб эттириш, бошқа давлатларга эса расмий элчиларни юбориб турган. Жумладан, у Хитой давлати билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Кейинроқ, тахминан VII асрнинг охирида - Ахурпат ҳукмронлик қилган даврда, Кеш ва Самарқанд ўртасидаги қаттиқ курашлар оқибатида Самарқанд сиёсий жиҳатдан ҳукмронликни ўз қўлига қайтариб олишга эришади. Унинг ҳукмдори Кеш ҳокимини тахтдан ағдариб ташлаб, ўрнига ўз вакилини ўрнатади. Эндиликда Кеш ҳукмдори Самарқанд ҳокими билан меросий равишда тобе бўлиб қолди.

Сўғдиёнанинг маҳаллий ҳокимлари Чоч ва Хоразмнинг мустақил ҳукмдорлари билан бирлашган эдилар. Ўзлик сиёсий бирликлар маълум муддатларда шаҳарлардан бирида ўз қурултойларини ўтказиб турганлар.

Хоразм бошқа шаҳар-давлатларга нисбатан анча мустақил эди. Мамлакатни африғийлар сулоласига мансуб шаҳарлар бошқариб турган. Хоразмликлар бошқа дав-

латлар, хусусан, Шарқий Европа давлатлари билан савдо-сотиқ муносабатларида бўлишган.

Фарғона Кан сиёсий иттифоқига кирмаган бўлиб, алоҳида давлат эди.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. VI-VII асрларда юртимиз ҳудудида юз берган ижтимоий-иқтисодий жарёнлар археологик ва ёзма манбалар асосида ўрганиб чиқилган. Ушбу илмий тадқиқотлар натижаларига суянган ҳолда ўша даврларда Сўғдиёна, Хоразм, Чоч ва Фарғона ҳамда мазкур тарихий-географик ҳудудларга қарашли мулкларда деҳқончилик, боғдорчилик, айниқса, узумчилик, пахта етиштириш ва уй чорвачилиги ривож тошганлигини англаш мумкин. Иқтисодий ҳаётнинг муҳим жиҳатларидан бири саналган савдо-сотиқ ва хунарманчилик ҳам ўша даврларда гуллаб-яшнади.

Сўғдда ипак толаси етиштирилган. Пахта, жун ва ипак толасини қайта ишлаш заминида мато ишлаб чиқариш анча ривожланган эди.

Сўғд, Чоч, Фарғона тоғларида олтин, мис, темир қалайи, кумуш сингари рангли металлларнинг конлари талайгина бўлган. Кеш тоғларидан қизил туз, Илоқда кумуш ва қалайи, Маймурғдан латун, олтин қазиб чиқаришди. Мазкур маҳсулотларнинг зарур қисми ички эҳтиёжлар учун бўлса, қолгани экспорт сифатида чиқариб турилган.

Турк хоқонлигида савдо-сотиқни ривожлантириш учун қулай шароитлар яратилган. Сўғдийлар, чочликлар ва фарғоналиклар Буюк ипак йўлининг шарқий тarmoғида қизғин фаолиятни йўлга қўйдилар. Сўғдийлар Еттисув ва Шарқий Туркистонда кўплаб савдо манзилгоҳ-маконларига асос солдилар. Бу ердан улар Дунхуан шаҳрига, сўнгра эса Мўғулистон ва Жанубий Сибир ҳудудларигача етиб бордилар.

Ғама манбалар V-VII асрларда Ўрта Осиё жамияти-
да Ҳодагонлар, савдогарлар, хунармандлар, бинокорлар
ва зироатчилар табақаларига бўлинганини кўрсатадилар.

Ҳодагонлар – “азата” (“озод”) “улуғ” ва оддий дех-
қонларга бўлинган. Улар йирик ер эгалари бўлиб, кенг
эгалар ҳамда боғларга эгалик қилишган. Дехқонларнинг
қисмида ҳарбий бўлимлар бўлиб, улар “чокарлар” деб
атаган.

Ҳамоатчи зироатчилар вакилларида мулкдор бўлган-
лари “киштичка” деган ном олган.

“Қашқар” – жамоачи зироатчилар қатлами вакил-
лари дехқонлардан ижарага ерларни олиб, маълум да-
врда тўлов бериш эвазига иш юритганлар. “Чорикор-
лар” эса мардикорлик қилиш билан кун кечирганлар.
Куллар орасида асирликка тушган қуллар ва гаровдаги
қуллар ажралиб турган.

Ҳамиятда диндор шахсларнинг аҳамияти улкан эди.
Улар турли диний маросимлар ва удумларни адо этиш-
тишга раҳбарлик қилганлар. “Вағн”, яъни ибодатхо-
на хўжалиги ҳам уларнинг қарамоғида бўлган.

Турк хоқонлиги ҳудудларида турк-руний, уйғур, сўғд,
брахма ва хоразмий ёзувлари мавжуд бўлган.

Шимолий Мўғулистон ва Жанубий Сибир ҳудудла-
ридаги Ўрхун, Селенга ва Энасой дарёлари воҳаларида
топилиб, тадқиқ этилган тошга битилган Тўньюқуқ, Кул-
чичи, Билгахоқон, Куличур ва бошқа туркий ёзувлари
Ўрхун ёзувлари деб аталади.

Сўғд ёзувлари кенг ҳудудларда тарқалган. Бу жараён
ёзувларнинг янги ерларни ўзлаштириш фаолияти ва сав-
догарларнинг Буюк ипак йўлидаги саъй-ҳаракатлари
билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам сўғд тилидаги ёзма ёдгор-
ликлар Ўрта Осиё, Қозоғистон, Шарқий Туркистон,
Пакистон ва Мўғулистон тупроғида топиб, текширилган.

Давлат бошқаруви. Туркийлар дастлаб Ўрта Осиё мулкларидан солиқ ва ўлпон олиш билан чегараланиб, маҳаллий бошқарув тизимини ўзгартиришни уринмадилар ва амалда ижтимоий-иқтисодий ҳаётини аралашмадилар.

Давлатнинг олий ҳукмдори — “**хоқон**” (“**хон**”) унвонига эга бўлган. Хоқоннинг ўринбосари, давлатдаги иккинчи шахс, бош саркарда — “**баҳодир жабғу**” (“**ябғу**”) деб юритилган. Ўрта Осиёда маҳаллий ҳокимларнинг фаолиятини назорат қилувчи амалдор, хоқоннинг назоратчиси — “**тудун**” деб аталган.

Турк хоқонлиги **конфедератив** давлат бўлган. Ўз юртини ва давлатини туркийлар “**эл**” деб аташган. Биринчи турк хоқони Бумин “**элхон**” унвонига эга бўлган. VI асрнинг охирига келиб Турк хоқонлиги шарқда Сариқ денгиздан бошлаб, ғарбда Қора денгизнинг шимолий соҳилларигача чўзилган кенг ҳудудларни қамраб олган. Хоқонлик турли ўтроқ деҳқончилик ва кўчманчи чорвадор аҳоли истиқомат қилган вилоятларни бирлаштирган.

Кўплаб қабила ва элатларни бошқариб туриш, улардан солиқ ва ўлпонларни йиғиб олиш мақсадида хоқонликда махсус маъмурий ва ҳарбий-сиёсий бошқарув тизими татбиқ этилган эди.

Хоқонликнинг ўтроқ деҳқончилик ҳудудларини маҳаллий ҳокимлар бошқариб турган. Кўчманчи чорвадорлар истиқомат қилган ҳудудлардаги бошқарув қабила уруғ ҳокимиятига асосланган. Ушбу тизимда оқсоқоллар, беклар ва ҳарбийлар йиғини муҳим аҳамиятга эга бўлган. 568 йилда Турк хоқонлиги тўртта ҳарбий-маъмурий ўлкаларга (улусларга) бўлинган эди. 576 йилда улусларнинг сони икки баравар кўпайган. Бундай улуслар Шарқий Туркистон, Еттисув, Қуйи Волга ва Урал дарёлари воҳаларида мавжуд бўлиб, уларни хоқон ноиблари

бошқариб турган (улар олий ҳукмдорларнинг ўғиллари ва ака-укалари бўлган).

Сўғд ва Фарғонада олий ҳукмдор - **ишхид**, Тохаристонда - **маликшоҳ**, Хоразмда - **хоразмшоҳ**, айрим шаҳарлар ва вилоятлар ҳукмдорлари Кешда - **ихрид**, Буғорода - **худот** деб юритиларди.

VII-VIII аср ёзма манбаларига кўра, Сўғддаги мулкдор девонини “**дапирпат**”, сарой хўжалигини эса “**франдор**” бошқарарди. Сарой амалдорлари ичида бош қозин, бош косагул, бош табиб, бош боғбон ва солиқ боғувчилар ҳам қайд қилинган.

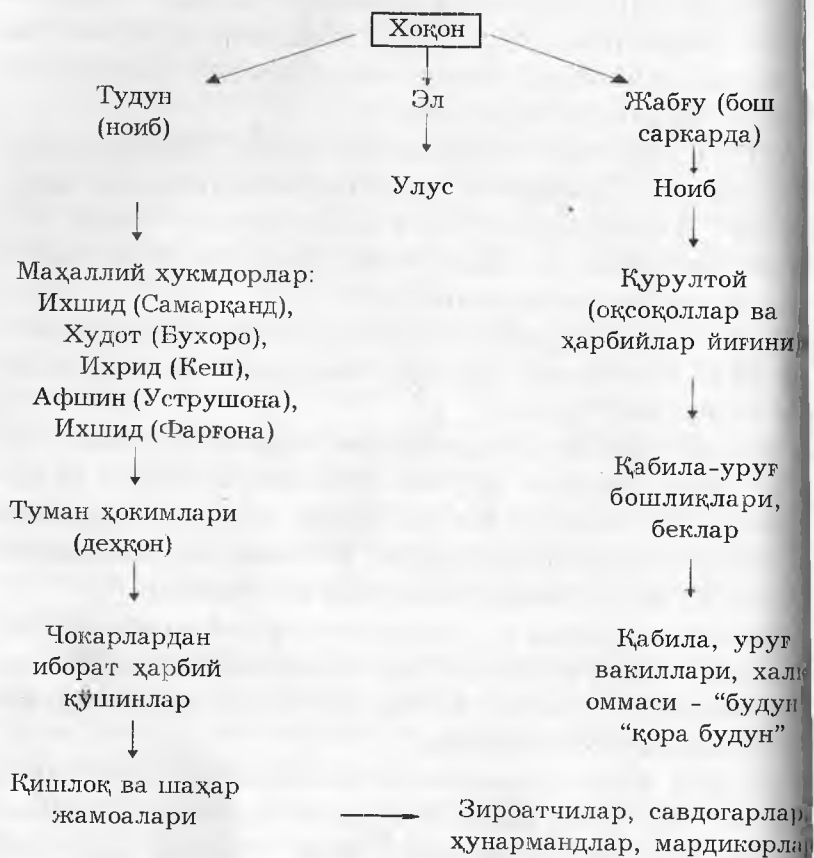
Қишлоқ жамоаларининг ишлаб чиқариш муносабатларини ва ижтимоий ҳаётини “**каджудо**” - қишлоқ оқсоқон бошқариб турган.

Дехқончилик вилоятларининг маҳаллий ҳукмдорларини ўз қароргоҳлари, ҳарбий қўшинлари, сарой хўжаликлари ва девонларига эга бўлиб, маълум даражада мустақилликдан фойдаланган, ўз номидан тангаларни чарб этган ва ўз ташқи сиёсатини юритишган.

Ёзма манбаларда шу даврлар ҳуқуқий муносабатлари ҳақида айрим маълумотлар сақланган, масалан, никоҳ шартномаси, ер харид қилиш ва тегирмонни ижарага олиш ҳақидаги ҳужжатлар.

600-603 йиллар оралигида хоқонликда унинг икки номга - Фарбий ва Шарқий турк хоқонликларига бўлишини бошлаб берган ўзаро ички урушлар авж олиб боради. Ўзбекистон ҳудудлари Фарбий турк хоқонлиги таркибига киради. VIII аср ўрталарига келиб, араблар Ўрта Осиёнинг кўпчилиги вилоятларини босиб олганларидан сўнг Фарбий турк хоқонлиги барҳам топади.

VI-VII асрларда бошқарув тартиби

II БОБ. РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДА ДАВЛАТЧИЛИК ВА БОШҚАРУВ

21. Арабларнинг Ўрта Осиёни истило этиши.

Мовароуннаҳрда бошқарув

Ижтимоий-сиёсий жараёнлар. VII асрнинг биринчи ярмида Арабистон ярим оролида яшовчи араблар ислом таърифураси байроғи остида муваффақиятли ҳарбий юришлар қилиб, қисқа тарихий фурсатда Осиё қитъасининг катта қисмини, Шимолий Африка ва Жануби-Ғарбий Европанинг катта қисмини ўз ичига олган қудратли давлатга асос солдилар. Тўртинчи халифа Али ўлдирилган-дан сўнг ҳокимият уммавийлар сулоласи қўлига ўтди ва уларнинг ҳукмронлиги 661-749 йилларни ўз ичига олади.

Инги сулола араб халифалиги номи билан тарихга кирди. Пойтахт Дамашқ шаҳрига кўчирилди. Ўрта Осиёнинг забот этилиши ва халифалик таркибига киритилиши ҳам айнан уммавийлар замонига тўғри келади.

Даставвал араблар 651 йилда Марвни ишғол этиб, асосийлар давлатига бутунлай барҳам берганларидан сўнг, Мовароуннаҳр ҳудудига (Амударё шимолидаги ерларга) ҳам ҳарбий юришлар уюштира бошладилар. Арабларнинг Ўрта Осиёга юриши моҳиятига кўра икки даврга бўлинади. Биринчи давр VII асрнинг ўрталаридан VIII аср бошларигача давом этди. Мазкур ҳарбий юришлар талончилик хусусияти касб этган ва халифанинг Хуросондаги ноиблари томонидан амалга оширилган. Араблар деярли ярим аср давомида Амударёнинг ўнг тоғилидаги ерларга, яъни Мовароуннаҳрга ҳарбий разведка ва бойлик йиғиш мақсадида юришларни амалга оширганлар.

705 йилда Хуросон ноиби Қутайба ибн Муслим араблар истилосининг иккинчи даврини бошлади. Унга Мо-

вароуннахрни тўлиқ бўйсундириш ва халифалик таркибига қўшиб олиш вазифаси юклатилган эди. 705 йилда Балх ва Чағониённи ишғол этгандан сўнг, Қутайба Мовароуннахр худудига бостириб кирди. Фарбий Турк ҳоқонлигидаги ички сиёсий беқарорлик, марказий ҳокимиятнинг заифлиги, маҳаллий ҳокимларнинг бирлашиб ҳаракат қилмаганлиги ва ўзаро низоларидан фойдаланган Қутайба ибн Муслим бошчилигидаги араб қўшинлари 707 йилда Пойканд, 708 йилда Бухоро атрофлари ва Ромитан, 709 йилда Бухоро шаҳрини, 710 йилда э. Шуман, Насаф ва Кеш вилоятларини эгаллаб олдилар.

711 йилда Хоразмдаги ички сиёсий низолардан фойдаланган Қутайба қўшинлари бу қадимий вилоятни ҳам қўлга киритишга эришдилар ва натижада маҳаллий афригийлар сулоласи (305-996 йй) халифаликка тоғ' этилди. 712 йилда араблар босиб олинган Мовароуннахр вилоятларидан тўпланган қўшинлар ёрдамида Самарқанд Сўғдини ҳам эгаллашга муваффақ бўлдилар. Кейинги зарба Жиззах, Хўжанд, Чоч худудларига қаратилди. 715 йилда Фарғона водийсини ҳам қўлга киритган араб қўшинларининг зафарли юришлари Қашғарда хитойликлар томонидан тўхтатиб қолинди.

Шу тариқа, VII асрнинг иккинчи ярмида бошланган ва VIII асрда катта қўламга эга бўлган араб-мусулмон қўшинларининг ҳарбий юришлари натижасида Шарқий Туркистондан Атлантика океани киргоқларигача бўлган улкан худудда янги диний таълимот – Ислом дини ёйилди. Ташкил топган янги давлат – араб халифалиги босиб олинган худудларда ислом динини зўрлик билан ёйиш сиёсатини олиб борди, эски динларга тегишли барча китоблар, ёзувлар, ибодатхоналар ва осори-атиқалар йўқ қилинди. Хусусан, Марв, Бухоро, Урганч ва бошқа қадимий шаҳарлардаги моддий ва маънавий бойликлар таланди, вайрон этилди. Берунийнинг ёзишича, Қутайба ибн Муслим “хоразмлик хаттотларни ҳалок этди, руҳи

ларни ўлдирди, уларнинг китоби ва ёзувларини ёқиб борди, хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар”.

Араблар истилоси шу давргача Ўрта Осиёга ташқаридан бўлган ҳарбий босқинчилик юришларидан тубдан фарқ қиларди. Сабаби араблар ўзлари билан янги диний таълимотни олиб келдилар ва турли йўللар (ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий имтиёзлар бериш, зўравонлик, куч қўллатиш ва бошқалар) билан ислом динини маҳаллий ҳалол орасида тарқата бошладилар.

Ўрта Осиёда ислом динининг тарқалиши ва етакчи мавқега эга бўлиши катта қийинчилик билан амалга ошди. Бу ҳақда Ўрта Осиёда арабларга қарши кўтарилган кўплаб кўзғолонлар (Гўрак ва Деваштич бошчилигидаги, Муқаншо раҳбарлигидаги ва бошқа кўзғолонлар) ҳам гувоҳлик беради. Бу Уммавийлар давридаёқ Ўрта Осиёда асосий дин сифатида эълон қилинган ислом диннинг маҳаллий ҳалоллар томонидан қабул қилиниши жараёни узоқ ва ташнаққатли йўлни босиб ўтганлигини кўрсатади. Фақатгина X асрга келиб ислом дини Ўрта Осиё халқлари маънавий ҳаётида мустаҳкам ўрин ола бошлади ва анъанавий эътиқодларни, эски диний таълимотларни (зардуштийлик, буддавийлик, монийлик ва бошқалар) сиқиб чиқара бошлади. Лекин ислом дини етакчи мавқега эга бўлгандан кейин, бошқа динлар тарафдорларига кутилганидан ҳам кўра кўпроқ бағрикенглик кўрсатди. Буни биз мусулмон дунёсининг шарқий чеккасида бўлган Мовароуннахр ва Хоразмда ҳам кўрамыз. Агар исломгача бўлган даврларда бу худудда будда ибодатхоналари, зардуштийларнинг муқаддас олов сақланадиган ибодатхоналари, християн черковлари ёнма-ён қурилганлигини кўрган бўлсак, IX - XII асрларда ҳам бу минтақада ҳайратда қоларли диний бағрикенгликнинг гувоҳи бўламиз.

Манбаларнинг далолат беришича, Бухорода X асрда ҳам зардуштийларнинг кўпсонли жамсалари сақланиб қолган бўлиб, Ромитан ва Бухоро атрофидаги бошқа

қипшоқларда уларнинг ибодатхоналари мавжуд бўлган Самарқандда XI аср бошларигача монийлик таълимоти тарафдорларининг фаолияти ва ибодатхоналари сақланиб келди. Бухородаги Мох масжиди ёнида ўз маъбудалари тасвирини, ҳайкалларини сотиб юрган христиандар, яҳудийлар ва бошқа динлар тарафдорлари ҳақидаги маълумотлар араб сайёҳлари асарларида ўз аксини топган.

Аббосийлар ҳукмронлиги даврида ислом дунёсида энг кўп ҳимоя қилинадиган дин вакиллари христиан ва яҳудийлар бўлиб, ўша давр қонунларига кўра улар мусулмонлар билан деярли бир хил ҳуқуқларга эга бўлишган. Христиан ёки яҳудийни ўлдирган жиноятчига мусулмон бўлган кишини ўлдирганларга бериладиган жазо қўлланилиши ҳам ўрта аср мусулмон давлатлари учун одатий ҳодиса эди. Кўпгина христианлар ва яҳудийлар банкирлик, судхўрлик, халқаро савдо, тиббиёт ва бошқа соҳалар билан шуғулланиб, ўз даврининг бой ва машҳур кишилари бўлишган. Кўпгина мусулмон мамлакатларида, ҳатто муҳим давлат амалларини қўлга киритган христианлар ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

Ислом динида диний бағрикенглик масаласига биринчилардан бўлиб швейцариялик шарқшунос олим А.Мец ўзининг 1922 йилда чоп этилган “Мусулмон уйғонинг даври” китобида эътибор қаратган. “Ёт динларга эътибор қилувчи кўплаб жамоаларнинг мавжудлиги, - деб ёзган эди А.Мец, - мусулмонлар салтанатини бутунлай христиан ақидапарастлари таъсирида бўлган Европадан ажратиб туради”.

Бошқа диндагилар, гарчи уларнинг яшаш жойини танлаш ҳуқуқи чекланмаган бўлса-да, одатда алоҳида маҳаллаларда яшашган. Аббосийлар даврида халифалигининг барча христиан аҳолиси бошида Бағдодда доимий қароргоҳи бўлган несториан католикаси турган. Халифалик ёрлиги билан унга шарқий христиан черкови ҳам бўйсунишган. Халифаликнинг кўпсонли яҳудийлар жамоасининг

вақоариб турган “Реш галута” ҳам Бағдодда жойлашган эди. Мусулмон давлати кўрсатган ҳомийлик учун бу диндагилар жизья - жон солиғи тўлаб туришган. Кўпгина ислом дунёсида бошқа дин вакиллари ўз диний вақоарибларини эркин нишонлашган, бу мусулмонлар томонидан душманлик кайфиятини уйғотмаган. Гарчи, тарихий йилномаларда мусулмонлар томонидан черков вақоарибларнинг вайрон этилгани, ёқиб юборилгани ҳақида маълумотлар учраса-да, лекин бундай ҳодисалар унчалик кўп бўлмаган ва ҳокимият томонидан қаттиқ таъқиб қилинган.

Кўпгина мусулмон мамлакатларида бошқа дин вакилларига маълум рангдаги кийим кийишнинг шартлиги, шаҳарда от билан юришнинг тақиқланиши, уйлари ва ибодатхоналарини масжидлардан баланд қилиб қурмаслик каби тақиқлар ҳам бўлган. Аммо бу тақиқлар умуман эга бўлган ҳуқуқлар олдидан арзимаган нарса эди.

Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, солиб юришлари даврида Европада пайдо бўлган эркинлик ва кейинчалик Усманийлар салтанати билан бўлган кўпсонли урушлар даврида кенг тарқалган ислом ақидапарастлиги ҳақидаги бўрттириб кўрсатилган қарашларга қараганда ўлароқ ўрта асрларда мусулмон мамлакатларида диний толерантлик - бағрикенглик яққол кўзга ташланади. Бу инквизиция тўлиқ ҳукмронлик қилган ва ҳар қандай ёт гоёлар, таълимотлар кескин таъқиб қилинган ўрта аср Европасидан IX - XV асрлардаги ислом давлатларини ажратиб турадиган асосий белгилардан биридир.

Маҳаллий бошқарув тартиблари. Ўрта Осиёнинг қисмиб олинган ҳудудларини бошқариш маркази Марв шаҳри бўлиб, бу ердан туриб халифанинг ноиб Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонни идора қилган. VIII асрнинг ўрталарига келиб, Мовароуннаҳр ҳудудида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштирилган эди. Бу даврда Мовароуннаҳрда Сўғд, Шош, Фар-

ғона ва бошқа маҳаллий ҳукмдорларнинг қўли остида маъмурий-идора усули ўз шаклини сақлаб қолган бўлиб, маҳаллий ҳокимлар зиммасига аҳолидан белгиланган солиқларни йиғиш, маъмурий бошқарувни амалга ошириш асосида ислом дини ғояларини аҳоли орасида ёйиш асосий вазифа этиб белгиланган эди. Маҳаллий ҳокимлар фаолияти халифа томонидан тайинланадиган маъмурий амирлар томонидан қаттиқ назорат остига олиниб, бундан ташқари улар халифанинг Хуросондаги ноибига итоат этишлари шарт бўлган. Маҳаллий ҳукмдорларнинг кўпчилиги ўз ҳуқуқлари ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ислом динини қабул қилмади. Кишилар бўлиб, бу динни қабул қилмаган зодагонлар томонидан маъмурий амирлардан маҳрум этилиб, жазо-жон солиғи ва бошқа кўпгина солиқ ва тўловларни тўлар эдилар. Умуман олганда, улкан халифаликнинг барча ҳудудларида амалга келтирилган солиқлар (хирож, закот, жазо ва бошқалар) тизими Мовароуннаҳрда ҳам жорий этилган. Лекин, баъзи ҳолларда (хусусан, арабларга қарши қўзғолонлар келтирилган даврларда) араб халифалари ва уларнинг ноиблари аҳолининг янги динга эътиқодини иқтисодий омиллар билан мустаҳкамлашга ҳам интилиб, шариатда белгиланган солиқларни эътиқодли мусулмонлардан олмагайликларини ҳам қайд этиш керак.

Араблар истилосидан кейин Мовароуннаҳрда мусулмон қонунчилиги тизими ҳам жорий қилинди. Ислам ҳуқуқшунослигининг асосини ташкил қилувчи шарий муқаддас китоб - Қуръони карим ва Ҳадиси шариф ҳамда фикҳшунос олимларнинг турли саволларга жавоблари ва қарорларига таянади.

Шу тариқа, араблар истилосидан сўнг Ўрта Осиё тарихида янги давр - сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётнинг барча жабҳаларида ҳамда давлат бошқаруви ва суд-ҳуқуқ тизимида исломий дунёқараш ҳукмрон бўлган давр бошланди.

2.2. Сомонийлар давлати: ташкил топиши, худуди, бошқарув тартиблари

Ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва сомонийлар давлатининг ташкил топиши. Мовароуннаҳрда араблар босқинига қарши бир қанча йирик қўзғолонлар кўтарилган бўлиб, уларни бостиришда маҳаллий зодагонлар ёрдамидан фойдаланиб турилар эди. Бу эса маҳаллий бошқарувда уларнинг аҳамиятини ошириб юборди.

IX асрнинг бошларидаги сиёсий воқеалар Хуросонда Тоҳирийлар, Мовароуннаҳрда Сомонийлар хонадонининг аълолигига олиб келди. 806 йилда Мовароуннаҳрнинг бир қанча йирик шаҳарларида араб лашкарбошиси Рофеъ ибн Лайс бошчилигида халифаликка қарши қўзғолон кўтарилди. Бу қўзғолонни бостиришда Балх яқинида, Балх манбаларда - Термиз яқинида жойлашган Сомонхудоғи оқсоқоли Сомонхудоғнинг авлодлари Хуросон ноиби Маъмунга катта ёрдам кўрсатдилар. Бу хизматлари учун Сомонхудоғнинг набиралари Мовароуннаҳрнинг турли вилоятларида маҳаллий ҳокимиятни қўлга олишди. Халифа Хорун ар-Рашид (786-809 йиллар) ёрлиғи билан Сомонхудоғнинг набиралари - Нух ибн Асад Самарқандга (820-842 йиллар), Аҳмад ибн Асад Фарғонага (820-865 йй), Яҳё ибн Асад Чоч ва Уструшонага (820-856 йиллар), Илёс ибн Асад Ҳиротга ҳоким этиб тайинланди.

Хуросон ноиби Маъмун 813 йилда Бағдодни эгаллаб, аваси Аминни тахтдан ағдаради ва халифалик тахтига ўтиради. Тахтни эгаллашда кўрсатган ёрдами учун Хуросоннинг йирик зодогонларидан бўлган Тоҳир ибн Хусайн 821 йилда Хуросон ва Мовароуннаҳр ноиби этиб тайинланди. Тоҳирийлар даврида (821-873 йиллар) Мовароуннаҳр расман тоҳирийларга тобе ҳисобланса-да, Сомонхудоғнинг набиралари томонидан идора этиларди.

873 йилда тоҳирийлар ҳукмронлигига Ёқуб ибн Лайс

бошчилигидаги Саффорийлар хонадони (873-901 йиллар) томонидан барҳам берилиши туфайли келиб чиққан сиёсий ўзгаришлардан сомонийлар Мовароуннаҳрдаги мавқеини янада мустаҳкамлаш учун фойдаландилар.

Халифа Муътаид (870-892 йй) Мовароуннаҳрда сомонийлар қудратини чеклаш учун Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб Ёқуб ибн Лайсни тайинлаган бўлса-да, амалда сомонийлар Мовароуннаҳрни мустақил бошқара бошладилар.

Сомонийлар давлатининг ташкил топишида Фарғона ҳокими Аҳмаднинг хизмати катта бўлди. Самарқанд ҳокими Нух вафотидан кейин Аҳмад акасига тегишли бўлган бу вилоятни ҳам эгаллаб, ўз ҳокимиятини Фарғонадан Самарқандгача кенгайтирди. Унинг вафотидан кейин Наср ибн Аҳмад (865-892 йиллар) отасининг сиёсатини давом эттириб, Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузишига киришди. 874 йилда Бухорода кўтарилган халқ қўзғолонидан фойдаланган сомонийлар бу шаҳарни ҳам ўз тасарруфига олдилар. Наср ўз укаси Исмоилни Бухорога ҳоким этиб тайинлади. Шу тариқа 875 йилга келиб бутун Мовароуннаҳр сомонийлар тасарруфига ўтади. Шу йили Наср ибн Аҳмад халифадан Мовароуннаҳрни бошқариш учун ёрлиқ олишга муваффақ бўлди ва илк бор ўз номидан кумуш дирхамлар зарб эттиради. Бухорода ўз мавқеини мустаҳкамлаган Исмоил акаси, Самарқанд ҳокими Насрга бўйсунитдан бош тортгани учун келиб чиққан жангларда (888 ва 892 йиллар) Насрнинг енгиллиги ва вафот этиши (893 й), Исмоилга Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолишга ёрдам берди.

Мустаҳкамланиб бораётган сомонийлар давлатини заифлаштириш мақсадида Араб халифаси 898 йилда Мовароуннаҳр ҳокимлигидан Исмоилни тушириб, ўрнига саффорийлар сулоласидан Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлиқ жўнатади. 899 ва 900 йил-

дардаги ҳарбий тўқнашувларда Исмоил Сомоний Амр
ибн Лайс қўшинларини тор-мор келтирди. Натижада
Халифа Исмоил ибн Аҳмадни Хуросон ва Мовароун-
наҳр ҳукмдори сифатида тан олишга ва махсус ёрлик
қўйишга мажбур бўлди. Шу тариқа X аср бошларида
Хоразм, Исфижоб, Чағониён ва Хутталондан ташқари
(уларнинг ҳокимлари сомонийларга расман тобе эдилар,
яънисе) Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг катта қисми амал-
да сомонийларга тобе бўлиб қолди. Сомонийлар Моваро-
уннаҳр ва Хуросонни амалда мустақил, расман халифа-
нинг ноиблари сифатида X аср охиригача бошқариб кел-
дилар. 999-йилда бу сулола Қорахонийлар сулоласи то-
монидан хокимиятдан маҳрум қилинди.

Давлат бошқаруви. Сомонийлар давлатининг амал-
даги асосчиси Исмоил ибн Аҳмад даврида давлат бош-
қаруви, иқтисодий ва ҳарбий соҳаларда қатор самарали
ишлохотлар ўтказилди. Исмоил Сомоний ўз диққат-эъти-
борини марказлашган давлат тизимини барпо этишга
қаратди. Бу тизим асосини олий ҳукмдор даргоҳи ва
девошлар (вазирликлар) ташкил этган эди. Олий ҳукм-
дор амир унвонига эга бўлиб, ундан ташқари олий ҳукм-
дорнинг барча ҳукм ва топшириқлари бажарилишини
назорат қилиб турган. Хорис Амири лавозимига эга амал-
дор ҳам бўлган. Даргоҳ ҳамда бошқа қатор муҳим давлат
идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш вазифа-
сини бош ҳожиб ва унинг ходимлари бажарганлар. Дар-
гоҳнинг хўжалик юмушлари фаолиятини вакил бошқар-
ган. Бундан ташқари, даргоҳда дастурхончи, эшик-оғаси,
ошрбаддор ва бошқа хизматчилар ҳам бўлган.

Сомонийлар даврида 10 та девон (вазирликлар) фао-
лият кўрсатган бўлиб, улар мамлакатнинг ижтимоий-
иқтисодий, иқтисодий ва мафкуравий ҳаётини бошқарган.
Девони вазир, девони амид, девони муставфий, девони
соҳибшурот, девони соҳиббарид, девони муҳтасиб, де-

вони мушриф, девони қози, девони зиё, девони вақфдан иборат бу девонлар ижроия-бошқарув тизимининг асоси ҳисобланарди. Мамлакат пойтахти ҳисобланган Бухоро шаҳрида ҳар бир девон (вазирлик) учун алоҳида бинолар барпо этилган эди. Бу девонларнинг жойларда маҳаллий бўлимлари ҳам бўлиб, улар вилоятларда маҳаллий ижро ҳокимиятининг амалга оширганлар.

Сомонийлар даврида маҳаллий бошқарув тизими ҳам самарали фаолият юритган. Вилоятлар бошлиқлари ҳоким, шаҳар бошлиқлари – раис деб юритилган. Амалдорларни давлат хизматига қабул қилишда маълум бир талаблар: давлат тили ҳисобланган араб тилини мукамал билиш, исломий ҳуқуқ – фикҳ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабарлик, ҳисоб-китоб ишларида билимдонлик ва бошқалар мавжуд бўлиб, бу марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви самарадорлигини оширишга хизмат қиларди.

Давлат бошқарувида ҳарбий маъмурий амалдорларнинг мавқеи ҳам катта эди. Исмоил Сомоний ҳарбий ишларда лоҳот ўтказиб, турк сипоҳларидан иборат миллий гвардия ҳамда мунтазам қўшин тузганлиги сомонийлар давлатининг ҳарбий-сиёсий қудратини таъминлади. Халқнинг ўрталаридан бошлаб давлат бошқарувида турк лашқар бошиларининг сиёсий мавқеи ниҳоятда ошиб кета бошлади. Буни Алп Тегин, Сабук Тегин, Фойиқ ва Симоний каби ҳарбий-маъмурий амалдорлар фаолияти мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу ҳолат давлат бошқарувида кўп ҳокимиятчиликка, марказий ҳокимиятнинг нуфузи кучиб кетишига олиб келарди. Бу эса охир-оқибат сомонийларнинг ҳокимиятдан бутунлай маҳрум бўлишларига олиб келди.

Ҳуқуқий муносабатлар. Сомонийлар давлатида ҳокимият ишлари шариат қонун-қоидаларига асосланган бўлиб, улар қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд

раёнидаги ишлар қозикалон, қозилар, муфти, раислар тариқидан амалга оширилган. Вилоят қозилари қозикалонга бўсунган. Оғир жиноят қилганлар ўлимга ёки узоқ муддат қамоқ жазосига маҳкум этилган.

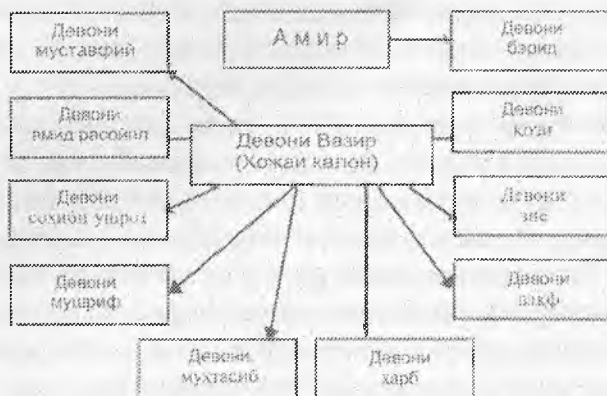
Вилоятларда оғир жиноят содир этганлар иши қозикалон ва амир ҳукмига ҳавола этилган. Ўлим жазосини берилган ҳуқуқига фақат амир ҳақли бўлиб, бу жазо ибрат ҳукми Бухоро Регистонида, кўпчилик халқ олдида ижро этилган. Ўғирлик қилганларнинг қўли чопиб ташланар, бу жазо одатда ўғри ушланган жойида, аҳоли кўпчилиги бўлган жойларда ёки бозорларда амалга ошириларди. Қанчалик гуноҳ қилганларга тан жазоси (калтак, дарра) берилган ёки жарима солинган.

Сомонийлар даврида исломдаги ҳуқуқий муносабатларнинг маҳаллий халқ урф-одатларига мослаштиришга кўп ҳисса берувчи асарлар ҳам яратилганлигини айтиб ўтиш керак. Улардан қозилик маҳкамаларида ёрдамчи қўлланган сифатида фойдаланганлар. Масалан, фақиҳ Абу Лайс Ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (вафоти 1000 йили)нинг “Ҳазинатул-фиқҳ” (“Мусулмончилик қонун-қоидалари хазинаси”) асари ва бошқалар шулар қаторидандир.

Сомонийлар даврида давлат тили сифатида араб тилининг мавқеи ниҳоятда юқори бўлса-да, форс-тожик ва турк тилларининг ҳам мавқеи ва аҳамияти сақланиб келган эди.

Умуман олганда сомонийлар даврида давлат бошқаруви ва ҳарбий сиёсатнинг ўз даври учун мураккаб ва мураккабли тизими ташкил топган. Мазкур масалага жуда кўп вақт бериб берилганлигини шу нарсадан ҳам билса бўладики, давлатнинг умумий йиллик даромади 45 миллион дирҳамни ташкил этган ҳолда, шундан 20 миллион дирҳам давлат бошқаруви ва лашқарга сарфланган.

Сомонийлар давлати бошқарув тизими

2.3. Қорахонийлар даврида Ўрта Осиё: маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари

Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши, худуди. Бу давлат Елтисув ҳудудидаги Қарлуқ (756-940 й.) давлати ўрнида X аср ўрталарида ташкил топди. Унинг асосчиси Сотуқ Бўғрохон (915-955 й.) ҳисобланади. Сомонийлар давлатидаги ички низолардан фойдаланиб қорахонийлар X аср охирида Мовароуннаҳр ерларини ҳам эгаллашга ва ўз давлати ҳудудини кенгайтиришга муваффақ бўлдилар. Қорахонийлар ҳукмдори Ҳасан Бўғрохон 992 йилда Бухорони қўлга киритган бўлса-да, Фазна вилояти ҳокими Сабук Тегиннинг ёрдами туфайли сомонийлар ҳокимиятни яна қисқа вақт қўлга олишга муваффақ бўлдилар. Лекин Наср Илоқхон бошлиқ қорахонийлар қўшини 999 йилда Мовароуннаҳрни тўлиқ эгаллаб олишга эришди. Хуросон эса Махмуд Ғазнавий тасарруфига ўтди. Шу тариқа, X аср охирида сомонийлар давлати ҳудудида туркий сулолалар барпо этган иккинчи йирик давлат ташкил топди.

Биринчиси, Қошғардан Амударёгача чўзилган

Шарқий Туркистоннинг бир қисмини, Еттисув, Шош, Фарғона ва қадимги Суғдиёна ҳудудларини ўз ичига олган қорахонийлар давлати.

Искинчиси, Шимолий Ҳиндистон сарҳадларидан Бағний денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилган замида ҳозирги Афғонистон ва шимоли-шарқий Эронни, Хоразм воҳасини ўз ичига олган ғазнавийлар давлати эди.

Ғазнавийлар давлати асосчиси – Султон Маҳмуд ва қорахонийлар хони – Наср ўртасида 1001 йилда тузилган шартномага кўра, Амударё икки давлат ўртасидаги аста-аста қилиб белгиланди.

Қорахонийлар давлати XI асрнинг биринчи ярмидаёқ ички сиёсий низолар натижасида икки қисмга – Фарбий қорахонийлар давлати ва Шарқий қорахонийлар давлатига бўлиниб кетади. XI аср ўрталарида “Тамғочхон” ушшунини олган қорахоний ҳукмдор Иброҳим ибн Наср Фарбий қорахонийлар давлатининг пойтахтини Ўзганддан Самарқандга кўчиргач, Мовароуннаҳр қорахонийлар давлатининг катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган асосий ҳудудига айланди.

Қорахонийлар давлатидаги ички низолардан фойдаланиш салжуқийлар (XI асрнинг 2-ярмида), қорахитойлар (XII асрнинг ўрталари) ва хоразмшоҳлар (XIII аср бошлари) қорахонийларга тегишли ҳудудларни эгаллаб олишлар. Қорахоний ҳукмдорлар бу даврларда уларга расман тобе бўлиб, уларнинг ҳукмронлиги 1212 йилда хоразмшоҳ Султон Муҳаммад томонидан бутунлай тугатилди.

Давлат бошқаруви. Қорахонийлар даврида давлат бошқаруви тартиблари сомонийлар даври давлат бошқаруви тизимидан тубдан фарқ қилмайди. Сарой амалдорларининг номланиши ва вазифаларида ҳам бу ҳолатно кўриш мумкин. Мамлакат олий ҳукмдор – хон ёки сарой томонидан бошқарилиб, энг улуғ хон – қорахон ушшунга эга бўлган. Саройда сомонийлар давлатида бўлгандек, вазир, соҳиббарид, муставфий, ҳожиб, раис (Мух-

тасиб), битикчи (Мунши), котиб (Мирза), кушчи (хоқон овининг ташкилотчиси) ва бошқа мансаблар бўлган.

Қорахонийларда хоқоннинг тахти меросий саналиб, тахт отадан ўғилга ёки акадан укага ўтиши асосий қонди сифатида белгиланган. Маъмурий идоралар икки қисмга - даргоҳ ва девонга бўлинган эди. Қорахонийларда икки шаҳар - Қошғар ва Боласоғун пойтахт саналиб, улуғ хон шу шаҳарлардан биридаги қароргоҳда ўтириб давлатни бошқарарди. Қорахонийлар ҳукмдори "Тамғачхон" ёки араблардаги "султон ус-салотин", форслардаги "шаҳаншоҳ" атамаларига мувофиқ келадиган "хоқон ул-хоқон" деган ном билан ҳам улуғланган. Фарбий қорахонийлар давлатига кирган Мовароуннаҳр ҳукмдорлари одатда **Элоқхон** (уларнинг баъзилари ўзларини **Тамғачхон** деб ҳам атаганлар) юритилар эди.

Қорахонийлар давлатни улус ва вилоятларга бўлиб идора қилдилар. Мамлакат эндиликда марказлашган давлат тизимидан алоҳида мулк бошқарув тизимига ўтди. Эл-юрт ҳокимлари "**Элоқхон**" деб юритилар эди. Вилоятлар эса маълум сиёсий мавқега эга бўлиб, улар хондан кичикроқ унвонга эга **илоқхонлар** томонидан бошқариладиган бўлди. Улар фаолияти улуғ хон томонидан тайинланадиган махсус амалдорлар - **такин** деб аталувчи ноиблар томонидан назорат қилиб туриларди. Шу тариқа қорахонийлар томонидан Мовароуннаҳрнинг иш-ғол этилиши ҳудуднинг сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар юзага келишига сабаб бўлди.

Қорахоний ҳукмдорлар гарчи бу даврда ҳали ўтмиш ҳаётга кўчмаган бўлсалар-да деҳқончилик воҳалари ва шаҳарларнинг маданий аҳамиятини яхши англаб эдилар. Боласоғун, Қошғар, Тароз, Ўзган, Самарқанд, Бухора каби шаҳарлар умумдавлат миқёсида ҳам катта аҳамиятга эга ҳисобланарди. Шаҳарлар шаҳар ҳокими, раиси ва муҳтасиблари томонидан бошқариларди. Вилоят ҳокимларига мисдан чақа тангалар зарб қилиш ҳуқуқи берилди.

ни бўлиб, Мовароуннахр элоқхони қорахоний элоқхонлари орасида катта обрў-эътибор қозонган эди.

Қорахонийларга қарашли ерлар **Тамгачхон** томонидан ўғиллари ва қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки-жишлар ҳамда ака-ука ва амакиваччалар ўртасида доимий шиорлар юз бериб, у сиёсий ахволга салбий таъсир кўрсатиб турарди.

Қорахонийлар давлатида имом, саййид, шайх, садрлар каби диний уламоларнинг ҳам мавқеи кучли эди. Қорахонийлар мамлакатда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаб олишга интилиб мусулмон руҳонийлари билан ақоли ва дўстона муносабатлар ўрнатадилар. Бу даврда ақоли шиорларига эътибор кучайиб уларнинг обрўи ҳар қандайдан ҳам баландга кўтарилади.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. XI - XII асрларда юз берган сиёсий воқеалар Мовароуннахр иқтисодий ҳаётига ҳам ўзгаришлар келтириб чиқарди. Алоҳида мулкдорнинг бошқаруви, маъмурий идоралар сомонийлар давридаги тартибларга мувофиқ келар ва ижтимоий мансаб ва мартабалардаги фарқ катта эмас эди. Ижтимоий тузумда мавқеи анча баланд ҳисобланган йирик заминдорлар - деҳқонлар қатлами қорахонийлар даврида ўз заминини йўқотди. Ўрта Осиё кўҳна зодагон тоифасининг бундай ахволга тушишига асосий сабаб бу кўчманчилик шароитига мослашган эл-улусларнинг ўтроқ аҳоли ҳудудларини ишғол этишидир. Сомонийлар замонида кўчмун сулола учун хос марказлашган давлат тузумининг қониқмаган аслзода деҳқонлар қорахонийларни қўлиб-қувватлаган эдилар. Лекин яқка ҳокимликка интишдан қорахоний ҳукмдорлар ҳам деҳқонларни қувғинга бошладилар. Бунинг оқибатида қадимий зодагонларнинг қўлиб-қувватлари ўз экинзорлари, уй-жойлари, мулклари ва қўлиб-қувватларидан маҳрум бўлдилар. Уларнинг ер-мулкларини қорахонийлар давлатига кўрсатган хизмати учун иқтоъ

(арабча - инъом) тарзида турли ҳарбий-маъмурий амалдорларга бўлиб берила бошлади. Дехқон деган ном эндиликда фақат оддий қишлоқ зироаткорига нисбатан айтингилдиладиган бўлиб қолди.

Қорахонийлар даврида хоқонга тегишли давлат ерлари, иқтоъ ер-мулклар, вақф ва жамоа мулклари асосий ер-мулклар ҳисобланарди. Бу даврда юз берган иқтисодий ўзгаришлар жамиятнинг ижтимоий қатламларини ҳам таъсир кўрсатди. Мамлакатнинг асосий ижтимоий қатламлари сифатида қўйидаги тоифаларни кўрсатиш мумкин:

- илоқхон - хоқон ул-хоқондан кейинги поғонада турувчи амалдорлар тоифаси. Улар хоқон хонадонига мунасиб бўлиб, вилоятларнинг мулк эгалари ҳисобланган;

- иқтоъдорлар - қорахонийлар давлатининг ташкил қатлами. Асосан, ҳарбий-маъмурий амалдорлардан ташкил топган бу тоифа вакиллари ўз мартабалари ва мол-мулкига кўра бир-бирларидан фарқ қилганлар;

- ислом динининг пешволари - имомлар, саййидлар, шайхлар, садрлар ва бошқалар. Бутун ўрта асрлар даврида бўлганидек, уламолар бу даврда ҳам катта ижтимоий мавқега эга эди;

- ҳокимлар, раислар, мухтасиблар ва бошқа амалдорлар. Ўрта бошқарув бўғинини ташкил қилган бу амалдорлар тоифаси, барча тарихий даврларда бўлганидек, қорахонийлар даврида ўз мавқеларини мустаҳкам сақлай олган ижтимоий қатлам эди;

- тариқчилар - зироаткорларнинг туркча номи. Улар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчи асосий ижтимоий қатлам саналарди;

- хунармандлар - ички ва ташқи бозор учун ҳам сарой эҳтиёжлари учун турли хилдаги хўжалик аҳамиятга эга маҳсулотлар тайёрловчи меҳнаткашлар қатлами;

- савдогарлар - савдо-сотиқ билан машғул бўлиш алоҳида ижтимоий тоифа ҳисобланарди;

- кўчманчи чорвадорлар - чорва маҳсулотлари етиштирувчи асосий ижтимоий қатлам. Бундай аҳоли тоифаси шаҳар ҳаётидан йироқ бўлган.

Қорахонийларда оддий халқ - будун, солиқ тўловчи фуқаро - раъият деб аталган. Қабилла бошлиқлари бек бўлиб, савдогарлар сарт деб аталган. Қорахонийлар давлатида ҳунармандчилик (кулолчилик, тўқувчилик, тошпазлик, темирчилик, заргарлик) ва меъморчилик, савдо-сотиқ анча тараққий этган эди. Шунингдек, кўпгина ривожланган бўлиб, қимматбаҳо тошлар, олтин, темир қазиб олинган. Илоқ тоғларидан (Чотқол-Бурама тоғлари), Фарғонадан ва мамлакатнинг бошқа қисмига жойларидан нодир тошлар, металл ва полиметалллар мавжуд конлардан анча интенсив фойдаланилганлиги маълум. Шаҳарсозлик ривожланиб, барча жамоат иншоотлари пишиқ гипсдан бунёд этилган. Бу даврда барпо этилган ва бизнинг давримизгача сақланиб қолган Минораи Калон, Вобкент ва Жарқўрғон миноралари, Работи Маллик меъморий мажмуаси қорахонийлар даври меъморчилиги анъаналари ва ривожидан далолат беради.

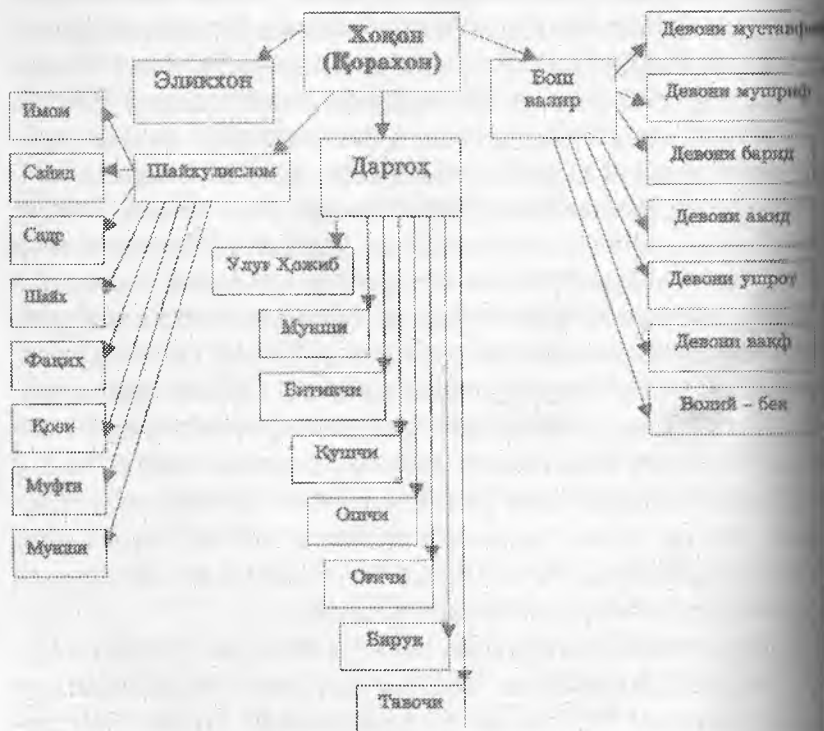
Хуқуқ Қорахонийлар даврида ҳам шариат аҳкомлари асосий хуқуқ манбаи ҳисобланарди. Қорахонийлар кўчманчи ҳаётини вакиллари бўлганликлари учун туркий чорвадорларни ҳос қадимий тартиб-қоидаларга риоя этганликлари ҳам эҳтимол қилинади. Ибн ал-Асир, Юсуф Болосоғуний, Наршахий ва Низомулмулк асарларида баён қилинган воқеалардан Мовароуннаҳрдаги хуқуқий муносабатларни ҳам аниқлаш мумкин. Бироқ марказлашган давлатнинг йўқлиги бу муносабатларда ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказган. Лекин шунга қарамай исломга кирган қорахоний чорвадорлар шариатга амал қилиш билан ўз давлатларини хуқуқий тартибларини сақлай олдилар.

Қорахонийлар давлатида салжуқийларда бўлгани сингари иқтисодий масаласида айрим қонуний чекланишлар шариатий этилган. Иқтисодий эгаси ўз мулкида ишлаётган зи-

роаткорлардан қонунда белгиланган миқдордаги солиқдан бошқа ортиқча маҳсулот ёки ҳақ олишга ҳуқуқи бўлмаган. Мажбурий равишда бирор-бир маҳсулот тортитиб олинса, бундай вазиятда иқтисоднинг маълум миқдори қирқиб олинган ёки умуман тортитиб олинган.

Раиъиятдан бирор-бир шахс амалдор ёки мансаб соҳибидан азият чекса, бундай вазиятда мазлум киши давлат бошлиғига арз қилган ва шундан сўнг зулм қилган киши ўз жиноятига яраша жазога тортилган. Судьяларини ҳар бир вилоят ёки туман учун масъул қозилар амалга оширганлар. Бу қорахонийлар даври қонунчилигида ислом тартибларига қаттиқ риоя этилганлигидан далолат беради.

Қорахонийлар давлати ижтимоий-сиёсий тизими

2.4. Хоразмшоҳ - ануштегинийлар давлати: худуди, маъмурий тузилиши, бошқарув тартиблари

Таъкил топиши, худуди. Хоразмда 305-йилдан бошлаб ҳукмронлик қилган афригийлар сулоласини тугатиб (996 йил) Хоразм пойтахтини Қатдан Урганчга кўчирирган Маъмун ибн Муҳаммад (995-997 йиллар) маъмунийлар сулоласига асос солди. Бу сулола 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий қўшинлари томонидан тугатилгач, Хоразм XI асрнинг ўрталаригача ғазнавийлар давлати таркибида бўлиб келди. Салжуқийлар давлатининг ташкил топиши ва кучайиши натижасида Хоразм воҳаси ҳам ғазнавийларнинг кўплаб худудлари сингари Салжуқийларга тобе бўлиб қолди ва XII асрнинг ўрталаригача, яъни салжуқийлар Хуросон ва Эронда сиёсий ҳокимиятдан махрум бўлгунга қадар бу давлат таркибида бўлди.

1076 йилда салжуқий ҳукмдор Маликшоҳ (1072-1092 йиллар) ўз таштдори Ануштакинни Хоразмга ҳоким этиб тайинлаган эди. Ануштакиннинг набираси Отсиз (1127-1156 йиллар) Хоразмни мустақил давлатга айлантириш учун қаттиқ кураш олиб борган бўлса-да, фақатгина ўштинги буюк салжуқий ҳукмдор Султон Санжар (1118-1157 йиллар) вафотидан кейин Хоразм мустақил давлатга айланди.

Бларслон (1156-1177 йиллар), Такаш (1172-1200 йиллар) ҳукмронлиги даврида Хоразм анча кучайди. Хурон, Эрон, Ироқ ва Кичик Осиёнинг катта қисми Хоразмга бўйсундирилди. Султон Муҳаммад (1200-1221 йиллар) XIII аср бошларида Мовароуннаҳрни ҳам қўлга келтириб, қорахонийлар сулоласига бутунлай барҳам берди.

Хоразмшоҳ ануштакинийлар давлати 1219-1221 йилларида мўғулларнинг Мовароуннаҳрга уюштирилган ҳарбий истилолари туфайли тугатилди. Машҳур турк сар-

кардалари – Хўжанд хокими Темур Малик ва ануштин кинийлар тахти меросхўри Султон Жалолоддин Мангу берди мўгулларга қарши кураш олиб борган бўлсаларда, хоразмшоҳлар давлатини сақлаб қола олмадилар.

Давлат бошқаруви. Хоразмшоҳлар давлатида муқаддас ҳокимият давлат бошчилигига, яъни Хоразмшоҳнинг тегишли эди. Сарой даргоҳида, асосан, Хоразмшоҳнинг ҳукмдор сифатидаги фаолиятига ёрдам берувчи қуйидагилар амалдорлар тўпланганлигини кўриш мумкин:

- ҳожиб ул-кабир - ҳукмдор шахси билан боғлиқ масалалар, маросимларнинг назорати билан алоқадор ишларга жавобгар эди. Улар султоннинг энг зарур топшириқларини бажаришган ҳамда ҳукмдорга доимий равишда ҳамроҳлик қилганлар. Улар вазирлик девонининг дафтари, тарлари, ундаги ёзувлар, архивлар, молия соҳасидаги китоблар ва амалдорларнинг хатти-ҳаракатини назорат қилган. Ҳожиб ул-кабир билан бир қаторда ҳожиб ул-хос ҳам тилга олинадилар;

- устоздор – барча хўжалик ишлари: отхона, ошхона, новвой, сарой хизматкорлари устидан идора ишларини амалга оширадиган сарой аъёнлари. У бундан ташқари, саройнинг барча чиқимлари назоратини амалга ошириш мамлакат хазинаси ҳисобидан новвой, ошпаз, отбоқар ва бошқаларга маош белгилар, сарой ишлари ҳамда юмушларига сарфлар эди. Бу амалдор хазинадан чиқадиган сарф харажатлар учун шоҳга ҳисобот бериб турган;

- амири-охур ёки мирохур – отхона бошлиғи лавозими бўлиб, бу амалдор султонга қарашли миниб юриладиган отларга эгаллик қилган. Меросхўрлар ҳарбий юришларда фаол иштирок этганлар;

- амири-шикор – султоннинг ов ишларини ташкил қилувчи амалдор;

- таштдор – султоннинг ювиниши учун зарур бўладиган

шиё ва нарсаларни сақловчи шахс. Унинг қўл остида суломлари бўлган. Деярли барча султонларнинг айрим ширин амаллари борлиги учун ҳам таштдор ҳукмдорга иккинчи киши ҳисобланар эди. Хоразмшоҳлар давлатида таштдорлар малик унвонига ҳам эга бўлишган. Айримлари ҳатто ўн минг аскарларга бошчилик қилиб, ҳарбий юришларда қатнашганлар.

Юқорида қайд қилинганларидан ташқари шаробдор (султон шаробхонасининг бошлиғи), қиссадор, чошни-сир (у кўп ҳолларда баковул, яъни султонга узлатила-ван таомни синаб кўрувчи амалдор бўлган), давотдор (султоннинг котиби), фарош ва бошқа кичик сарой му-вожимлари ҳам бор эди.

Марказий давлат бошқаруви “Ал-мажлис ул-олий ал-факри ат-тожи” деб номланган бўлиб, унга вазир раис-лик қилган. Вазир Хоразмшоҳга бевосита буйсунар ва ҳукмдорнинг бош маслаҳатчиси эди. Вазирнинг вазифа-лари қуйидагилардан иборат бўлган: асхоб ад-давовин, яъни девон амалдорларининг бошлиғи сифатида киши-ларни юқори мансабга тайинлаш ва бўшатиш, давлат амал-дорларига нафақа (арзак) белгилаш, давлат амал-дорларининг таъминотини амалга ошириш, солиқ ва танинани назорат қилиш, ҳукмдорни халқаро алоқалар, расмий маросимларда расмий равишда таништириш ҳамда раият билан муносабатларида воситачилик қилиш, ҳукмдорга мунтазам ҳамкорлик қилиш, баъзи пайтлар-да кўшинга бошчилик қилиш ва бошқалар.

Вазирлар садр, дастур, хожайи бузург сингари ун-вонларга эга бўлиб, турк, араб ҳамда форс тилини били-ш, маъмурий ишдаги қобилиятлар, сарой одоби синга-ро билимларга эга бўлишлиги шарт бўлган. Хоразмшоҳ-лар давлатининг вазирлари, асосан, Хоразм, Бухоро, Нисшонур, Исфохон, Балх, Хиротдан чиққан шахслар

бўлган. Хоразм давлатига қарашли вилоятларнинг маъмурий бошқарувида ҳам вазирлар бўлган. Баъзан шаҳарларга ҳам вазирлар тайинланган бўлиб, улар ўша жойда маҳаллий бошқарувни амалга оширувчи ягона ҳоким ҳисобланар эдилар.

Хоразмшоҳлар давлати маъмурий жиҳатдан вилоятларга бўлинган бўлиб, вилоятлар Хоразмшоҳлар томонидан тайинланадиган амалдорлар томонидан бошқарилаган. Маҳаллий бошқарувда улардан ташқари шихна, қишлоқ ва музофот ҳокими, мутасарруф – молия ва хирож ишлари маъмурлари, мироб – сув тақсимооти билан шуғулланувчи, омил – хирож йиғувчи амалдорлар ва бошқа мансаб ва лавозимлар эгалари ҳам катта ўрин тутганлар.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Манбаларда хоразмшоҳлар давридаги қуйидаги ижтимоий гуруҳлар – ислом уламолари, давлатмандлар, ҳокимлар, саркардалар, заминдорлар ва бошқалар тилга олинади. Хоразмшоҳлар даврида ҳам қорахонийлар давридагидек мулклар иқтисод тарикасида ҳарбий маъмурий амалдорларга инъом этилган. Солиқлар исломий шариат қонун-қоидаларига қўйиб олинган. Асосий солиқлар ер солиғи, хирож ҳамда сундо-сотик ва чорвадан олинандиган закот ҳисобланарди. Мусулмон бўлмаганлар жизья, яъни жон солиғи тўлаётганлар. Тарихий ҳужжатларда барзгардан ортиқча хирож олиш Холиқ (Аллоҳ) ва халқ олдида номақбул ҳисобланиши таъкидланади. Бу хоразмшоҳлар давлатида иқтисодий муносабатлар, солиқ тизими бирмунча йўлга қўйилганлигидан далолат беради.

2.5. Чигатой улуси: ҳудуди, маъмурий тузилиши ва бошқарув тартиблари

Мўғулистон, Хитой ва Шарқий Туркистонни эгаллаб олган давлатга асос солган Чингизхон 1219-1221 йилларда Хоразмшоҳлар давлати ҳудудларини ҳам эгаллаб, уларни империяга асос солди. Чингизхон ҳижрий 624 йилда (милодий 1227 йил) 73 ёшида вафот этади. Абулғози Баққалдрхон ўзининг машҳур “Шажарайи турк” асарида Чингизхоннинг тўнғиз йилида туғилганини, тўнғиз йилида хон бўлганини ва тўнғиз йилида вафот этганини катта ажабланиш билан ёзиб қолдиради. Чингизхон ўлишидан олдин ўғиллари Ўқтой, Чигатой, Тўлихон ва Қўжихоннинг фарзандларини (Чингизхоннинг катта ўғли Қўжихон отасидан олти ой олдин ов пайтида сирли равишда вафот этган эди) ҳузурига чорлаб, босиб олган ҳудудларини уларга тақсимлаб берган эди. Уйғурлар қисми ва Олтойнинг жанубий қисмидан Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудлар унинг иккинчи ўғли Чигатойга берилган бўлиб, бу ҳудуд мўғуллар ҳукмронлиги даврида Чигатой улуси деб аталарди.

Ҳарбий-сиёсий тузум ва давлат бошқаруви. Мўғуллар асос солган давлат ярим кўчманчи типдаги, асосан ҳарбий тартибларга мувофиқ келган давлат бошқаруви шаклида сиёсий ташкилот эди. Чингизхон ва унинг авлодлари хон унвони соҳиблари эдилар. Уларнинг қўли остидаги бошқарув тизимида турли унвон, мартаба ва мансаб эгалари бўлган. Бундай амалларнинг аксарияти ҳарбий бошқарув тартибларига мос тушарди. Давлат бошқарувида ҳарбий саркардалар ва қўшин бошлиқларининг таъбири анча салмоқли эди. Фақат улуғ хонга итоат этишнинг махсус ҳарбий бўлинма – манбаларда кешик номи билан аталувчи ҳарбий қисм мавжуд бўлиб, ундан ўта танқулодда ҳолатларда фойдаланилган. Йирик ҳарбий

бўлинма бошида нўёнлар, баҳодирлар ва мерганлар турган. Ун минг аскардан иборат қўшин – туманга хоннинг фарзандлари ҳам бошчилик қилишган. Туманлар, ўз наби батида, минглик, юзлик, ўнликларга бўлинган ва ҳар бири бир бўғинда ҳарбий бошлиқлар: мингбоши, юзбоши ва ўнбошилар турган. Чингизхон қўшинининг асосий қисми турли туркий қабилалардан тузилган бўлиб, қаттиқ ҳарбий интизом ўрнатилган бу қўшин ўз даврининг ҳақиқатдан ҳам қудратли жанговар армияси саналарди.

Мовароуннаҳр ва Еттисув мўғуллар даврида Чигатой улуси таркибига, Хоразмнинг ғарбий қисми Олтин Ўрда давлати, қолган қисми Чигатой улуси таркибига киритилган эди. Чигатой улуси Еттисувдаги Или дарёси бўғинидаги Олмалиқ шаҳридан туриб бошқариларди. Мўғуллар кўчманчи халқ бўлганликлари учун давлатни бошқаруви ишида анчагина нўноқ эдилар. Шунинг учун ҳам улар босиб олинган ҳудудларни бошқаришда ўзлари томонидан тайинланган ноиблар ёрдамига муҳтож эдилар. Чигатой улуси даврида Мовароуннаҳрни бошқариш ишлари маҳаллий ҳукмдорларга, маҳаллий бой зодагонлар қатламига топширилган эди. XIV асрда Мовароуннаҳрни хоразмлик йирик савдогар Маҳмуд Ялавоч (1226-1238) ва унинг ўғли Масъудбек (1238-1289) хон ноиб сифатида бошқариб келдилар. Мовароуннаҳрда жуда қаттиқ ҳуқуқга эга бўлган Маҳмуд Ялавоч ва Масъудбекнинг қароргоҳи Хўжанд шаҳрида эди. Ноибнинг асосий вазифаси – белгиланган солиқларни йиғиш ва улуғ хон қароргоҳига етказиш, аҳолини итоатда сақлаб туриш ҳисобланарди. Ноиблар Хўжанддан туриб ўз қўли остидаги ҳарбий бўлинмалар ёрдамида давлатни бошқарган, солиқларни йиққанлар. Бухорода эса маҳаллий зодагонлар ва руҳоний раҳбарлар мамлакатда бошқарувни ўз қўлига олган эдилар. Булар маҳаллий амирлар ва садрлар ҳисобланган.

Мовароуннаҳрни деярли мустақил бошқарган Маҳмуд Ялавоч 1338 йилдаги Маҳмуд Торобий бошчилигидаги мўғулларга қарши кўтарилган халқ ҳаракати туфайли ўз вазифасидан бўшатилади. Лекин Чингизхонга кейинги мўғул хонларига кўрсатган хизматлари ҳисобга олиниб, Хонбалиқ (Пекин) шаҳрига губернатор қилиб тайинланади. У бу лавозимда то умрининг охиригача (1254) тургани маълум. Мавороуннаҳрга ноиб этиб тайинланган Масъудбек эса отаси сиёсатини давом эттириб, мўғулларга содиқ хизмат қилди.

Мўғуллар даврида махсус хужжат-пайзаларга эга бўлган кишилар ҳам маҳаллий бошқарувда катта нуфузга эга бўлганлар. Бундай алоҳида ёрлиқларга эга хон оинадони вакиллари, турли даражадаги амалдорлар, савдогарлар ва руҳонийлар қиёфасидаги айғоқчилар ва бундайларга сафар қилганда маҳаллий аҳоли уларни турар жой ҳимда озиқ-овқат ва от-улов билан таъминлаш каби вазифаларни қоплаши шарт эди.

Иқтисодий-иқтисодий ҳаёт. Мўғул истилоси Марказий Осиё хўжалигига ҳам катта зарар етказди. Маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалиги туфайли белгилаб бўлган турли тўловлар ва солиқларнинг бир неча марти оширилиши халқнинг аҳволини чидаб бўлмас даражага етказди. Ўзбошимчалик ва зўравонлик, хавфсизликка қарши ҳеч қандай кафолат берилмагани омон қолган ҳодиса ва қишлоқ аҳолисида хўжаликни ривожлантиришни бўлган иштиёқни бутунлай сўндирган эди. Шунинг учун ҳам мўғул босқинидан кейинги дастлабки ўн йиллар даврида Марказий Осиё хўжалиги янада ёмонлашиб борди. Натижада, XIII асрнинг 30-йилларидан бошлаб деҳқончилик воҳалари аҳолиси ва шаҳар ҳунармандлари орасида мўғуллар зулмига қарши кураш кучая бошлади. Бундай ҳаракатлар Бухорода айниқса кучли бўлди. 1338 йилда Бухоро яқинидаги Тороб қишлоғида кўта-

рилган қўзғолонга тороблик хунарманд (элак созловчи) Маҳмуд Торобий бошчилик қилди. Лекин қўзғолон шайқатсизлик билан бостирилди.

XIII асрнинг иккинчи ярмига келиб мўгул ҳукмрон доиралари ўртасида бой маданий вилоятлардан фойдаланиш масаласида икки хил муносабат пайдо бўлади. Кучманчи ҳарбий зодагонларнинг катта қисми, хонлар, далар ва айрим ҳоқонлар ўтроқ ҳаётга мутлақо қарши эдилар. Маҳаллий зодагонлар, руҳонийлар ва савдогарларнинг асосий қисми ҳамда баъзи бир хонлар ўтроқ ҳаётга ўтиш учун кураш олиб бориб, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга интилар эдилар.

Бундай сиёсат тарафдорларидан бири Мўғулистоннинг улуғ хоқони Мункехон ва Чигатой улуси ноиб Маъсудбек эди. Айниқса, Мункехоннинг қонунлаштирилган чора-тадбирлари чекланмаган солиқ ва йиғинларни тартибга солиб аҳолини ўзбошимчалик билан йиғиб олинадиган солиқлардан озод этди, ички ва ташқи савдонинг ривожланишига имконият яратди. Бунинг натижасида XIII асрнинг 70-80 йилларига келиб Мовароуннаҳрда аста-секинлик билан шаҳар ҳаёти, хунарманчилик ва савдо муносабатлари жонлана бошланди.

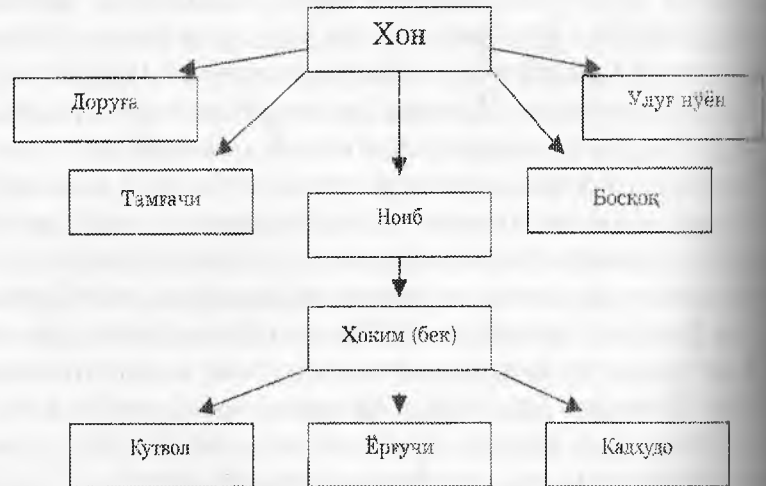
1271 йилда Масъудбек пул ислоҳоти ўтказди. Бу ислоҳот Мовароуннаҳр шаҳарларининг ички ҳаётини, айниқса, пул муносабатларининг тикланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Масъудбек Самарқанд, Бухоро, Термиз, Тароз, Ўтрор, Хўжанд, Нахшаб каби кўпгина шаҳарларда бир хил вазн ва юқори қийматли соф кумуш тангалар зарб эттириб, уларни бутун мамлакат бўйлаб мумодалага чиқарди. Бу ҳол ички савдо ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиб, аҳолининг кумуш тангаларга ишончи мустаҳкамланди, танга нуфузи ортиб борди. Бу савдо-сотик ва умуман иқтисодий ривожланишга бирмунча таъсир кўрсатди.

Чигатой улуси XIV аср бошларига келиб, амалда икки қисмга бўлиниб кетади. Кебекхон хукмронлиги (1318-1326) даврида улуснинг марказий бошқаруви Еттисувдан бутунлай Мовароуннахрга кўчирилди. Кебекхон муғуллар негилоси туфайли ташлаб кетилган ва вайронлага айланган Насаф шаҳридан икки фарсах узоқликда ўзига янги шарой барпо эттирди. Унинг атрофида ҳозирги Қарши шаҳри шаклланди. Кебекхон ўзининг кўп тармоқли ислохотларини ушбу шаҳарда туриб амалга оширди. Ўтказилган ҳарбий-маъмурий ислохотлар натижасида Чигатой улуси туманларга бўлиб чиқилди. Бу маъмурий birlikлар кейинги тарихий даврларда ҳам сақланиб келинди. Кебекхон ўтказган пул ислохоти натижасида бутун мамлакатда бир ҳил вазнга эга бўлган кумуш тангалар зарб этилди ва муомалага киритилди. Соф кумушдан солинган бу тангалар Чигатой улусидаги иқтисодий аҳволни, молия тизимини маълум вақт яхшилашга хизмат қилди. Кебекхон зарб қилдирган кумуш тангалар Олтин Ордда давлати орқали рус князликларига ҳам кириб борган бўлиб, Россияда “Копеек” атамаси ҳозиргача майда пулларга нисбатан ишлатилиб келинмоқда.

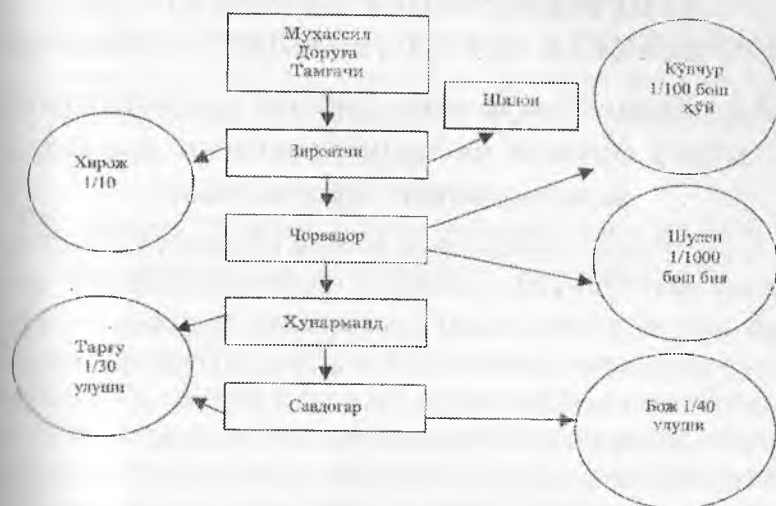
Чигатой улусида аҳолидан кўплаб тўловлар ва солиқлар йиғиб олинар, турли мажбурий меҳнатга жалб қилинар эди. Дехқонлардан умумий ҳосилнинг ўн фоизини танқил этган ер солиғи (хирож), чорвадорлардан юз бош молдан бир бош ҳисобида кўпчур ва шуле солиғи, ҳунарманд ва савдогорлардан ишлаб чиқарилган ва сотилган молнинг ўттиздан бир улуши ҳажмида тарғу солиғи олинган. Мунка қоон номида пул зарб этилгач, 1270 йилдан солиқ ва жарималар пул билан олина бошлаган. Йирик мўлкдорлар, савдогарлар, ислом пешволари муғуллар билан яқинлашиб, катта имтиёзларни қўлга киритган, турли тўлов ва солиқлардан озод қилувчи ҳар хил ёрлиқлар олган эдилар.

Умуман олганда, мўғуллар ҳукмронлиги даври Ўрта Осиё ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий ҳаётида кескин инқироз даври ҳисобланади. XIII асрнинг 70-80 йилларига келибгина, Мовароуннаҳрда вайрон бўлган шаҳарлар тикланиб, деҳқончилик, ҳунармандчилик савдо-сотиқ жонланди. XIV асрнинг ўрталарига келиб Мовароуннаҳрда ҳокимиятни яна туркий амирлар мўғулларига олдилар. Амир Темурнинг тарих сахнасида чиқиши билан Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлигини бутунлай барҳам берилди.

Чигатой улусида бошқарув тизими

Чигатой улусида солиқ тизими

III БОБ. АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОНДА ДАВЛАТЧИЛИК РИВОЖИ

3.1. Амир Темурнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олиши ва марказлашган давлат асосларининг яратилиши

Амир Темур ҳижрий йил ҳисоби бўйича 736 йил шавабон ойининг 25-кунида, сешанба куни (милодий йил ҳисобида 1336 йил 8-апрелда) Кеш вилоятига қарашли Хўжа Илғор қишлоғида, маҳаллий барлос уруғининг беги Тирағай Баҳодир хонадонида таваллуд топади. Унинг болалиги ва ўсмирлиги Мовароуннаҳрда беқарор сиёсий вазият кучайган, турли вилоят ва туманлар ҳокимларининг ҳокимият учун кураши авж олган даврларга тўғри келди. Шу сабабли ҳам ёш Темур ва унинг тенқурлари бир томондан мўғул босқинчиларига қарши кураш руҳида, иккинчи томондан мамлакатдаги сиёсий беқарорликни тугатиш ва марказлашган қудратли давлат барпо этиш руҳида тарбияланганлар.

1360-1361 йилларда мўғул хони Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрга бостириб киради. Бундай оғир сиёсий вазиятда Туғлуқ Темур хизматига кирган 25 ёшли Темурбек Кеш ва Насаф вилоятларига ҳоким этиб тайинланади. Бу йилларда ёш Темурбекнинг Балх ҳокими Амир Хусайн билан яқинлашуви бошланиб, бу сиёсий иттифоқ то 1370 йилгача давом этди. 1365 йилдаги “лой жанги”да мўғул хони Илёсхўжадан мағлубиятга учраган Амир Хусайн ва ёш Темур Хуросонга кетишга мажбур бўлган бўлсалар-да, Самарқанд сарбадорлари томонидан мўғул қўшинлари тўхтатиб қолингач, яна Мовароуннаҳрга қайтидилар. Самарқанд яқинидаги Кониғил мавзесида Амир Хусайн талаби билан сарбадорлар раҳбарлари ўлдирди.

чи (Темур фақатгина Мавлонзодани ўлимдан сақлаб қолади), икки иттифоқчи амирлар ўртасига совуқчилик тушиб бошлади. Натижада 1370 йилда Амир Ҳусайннинг бароргоҳи Балх шаҳри Амир Темур томонидан эгалланиб, Мовароуннаҳрда хокимият Амир Темур қўлига ўтди.

3.2. Амир Темур давлатининг маъмурий тузилиши ва бошқарув тартиблари

Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига ўтирган пайтда, мамлакатда аҳвол анча оғир эди. Мовароуннаҳр ҳудудидаги мўғул истилоси асоратларидан батамом халос бўлмаган. Халқ хўжалиги издан чиққан, меҳнаткаш халқ оғир қулиб бешдан кечирмоқда эди. Давлат қудратининг заифлиги бўлган иқтисодни тиклаш, сиёсий ва маъмурий бошқарув муассасаларини барпо этиш Амир Темурнинг асосий сифатида ҳал қилиши лозим бўлган дастлабки вазифаларидан бири эди. Амир Темур 1370 йилда Мовароуннаҳр тахтига ўтиргач, мамлакатда янги сурган феодал тарқоқликни тугатиб, ягона марказлашган буюк давлатга асос солган бўлса-да, бироқ унинг мазкур давлатнинг “қонуний” хони деб эълон қилинган эди. Чунки у насл-насаб жиҳатидан чингизийлар тарқоқчилигига мансуб эмас эди. Бинобарин, у чигатойликлар тарқоқчилигига риоя қилиб, ўз ҳузурида аввал Суюргатмихонни (1370-1388), унинг вафотидан кейин эса Суюргатмихоннинг ўғли Султон Маҳмудхонни (1388-1402) билан хон қилиб кўтариб, уларнинг номидан ёрликлар чиқариб, фармойишлар берди ва пуллар зарб эттирди. Амир Темур ҳар иккала хонлар эса давлатнинг сиёсий ҳаётида Амир Темур берган амру фармойишларга мутлақо риоя қилмасдилар. Шунга қарамай, Амир Темур ўз сиёсий маъноси мустаҳкамлаш мақсадида мўғул хонлари-

дан - Қозонхоннинг қизи Сарой мулк хонимни ўз никоҳига киритди. 1370 йилда бўлган бу никоҳ туфайли Амир Темур “курагон”, яъни “хон кўёви” унвонига эга бўлди. Бу эса ўша замон қонун-қоидасига кўра, салтанат ҳукмдорларидан талаб қилинадиган анъаналардан бири эди. Мана шундай кейин расмий ҳужжатларда Соҳибқирон “Амир Темур Курагон” номи билан атала бошлади.

Амир Темур Мовароуннаҳрда Кебакхон (1318 - 1320) томонидан жорий қилинган маъмурий бўлинмаларни сақлаб, мазкур бўлинмаларга янги мингбоши ва туман бошилар тайинлади. Мамлакат маъмурий жиҳатдан улусларга, улар, ўз навбатида, вилоят ва туманларга бўлинди. Идора қилинар эди. Соҳибқирон мамлакатни бошқаришда ўз яқинларига суянди. Мамлакатнинг гарбий вилоятлари ўртанча ўғли Мироншоҳга, Балх вилояти катта ўғли Жаҳонгир мирзога, Хуросон кичик ўғли Шоҳруҳ мирзога суюрғол этилган. У набираларига ҳам суюрғол берди. Жумладан, Қобул, Ғазна, Кандахор, Ҳинд ерлари Пирмуҳаммадга, Исфакхон Умаршайхнинг ўғли Рустамга, Бағдод Мироншоҳнинг ўғли Абубакрга суюрғол қилинди.

Амир Темурнинг мустақил марказлашган давлати барпо этишга қаратилган биринчи қадами уни мўғуллардан батамом озод этиш ва салтанатни бошқаришда янги ва мукамал тартиб ва қоидалар жорий этиши эди. Амир Темур асос солган давлат ўрта асрларга хос мусулмон Шарқида ҳукм сурган давлатлардан унчалик фарқ қилмас-да, аммо салтанатдаги бошқарув тизимлари қадам Турон-Туркистон давлатчилигининг асрий анъаналарига ҳамда янги тартиб ва қонунлар билан такомиллаштирилган эди. Бунинг ёрқин мисоли Темур тузуклари ҳисобланади. Соҳибқирон томонидан яратилган тузукларда давлат бошқаруви, маъмурий амалдорлар ва уларнинг вазифалари, турли ижтимоий тоифаларнинг жамият

дегида тутган ўрни ҳақидаги қатъий тартиб ва қонунлар ишлаб чиқилган.

Бу даврда бошқарув икки идорадан: даргоҳ ва вазирлик (девон)дан иборат бўлиб, даргоҳни олий ҳукмдор бошқарган. Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг девонлар, маҳаллий ҳокимият идоралари билан боғланиб тушунишлари олий девон зиммасида бўлган.

Саройдаги даргоҳ - Олий кенгашда ички ва ташқи вазирликнинг энг муҳим масалалари, ҳокимиятнинг юқори амалларига мансабдор шахслар тайинлаш ва бошқа амалларни муҳокама қилган. Даргоҳ тизимида арзбеги, қўшбасчи, хожиб, жибачи, қўшбеги, хазинадор, хонсоғор, баковулбоши, котиб, мунши, битикчи ва бошқа амалдорлар фаолият кўрсатганлар.

Амир Темур давлатининг марказий ижро маъмурия-бош вазир - девонбеги бошлиқ етти вазирликдан иборат аркони давлат - Вазирлар маҳкамаси томонидан бошқарилган. **Биринчи** вазирлик - мамлакат ва расмий ишлар бўйича фаолият иш олиб борган. Бу вазирлик давлат тўқнавларидан тўқланадиган ҳосил, солиқлар, қарзлар ва уларнинг тақсимоти, кирим-чиқимлар ҳамда савдочилик ишлари билан шуғулланган. **Иккинчиси** - вазирлиги сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар бўйича бўлиб, аскарларнинг маоши ҳамда озиқ-овқат ва қурол-яроғлари таъминоти билан шуғулланган. **Учинчиси** - тижорат вазирлиги бўлиб, савдогарларнинг мол-мулкидан олинадиган солиқ ва божлар, эгасиз қолган мол-мулкларни тасаруф этиш, мерос ва меросхўрлар билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этиш каби ишларни бажарган. **Тўртинчиси** - салтанат ишларини юритувчи вазир, яъни молия ишлари вазири бўлиб, давлат хазинасидан сарф этилаётган харажатлар, умуман, салтанат кирим-чиқимларини бош-қарган. Мазкур тўрт вазирликдан ташқари, сарай вилоятлари ва тобе мамлакатлар ишларини назорат қилган.

рат қилиб туриш учун яна махсус учта вазирлик таъин этилган эди. Бу уч вазир мазкур вилоятлардан давлат хазинасига келиб тушадиган даромадларни назорат қилиш ва улар билан боғлиқ бўлган молиявий масалалар билан шуғулланган. Улар, ўз навбатида, салтанатнинг бош назорат ҳайъатини ташкил этганлар. Мазкур ҳайъат “ҳолиса” деб аталган. Бу етти вазирлик девонбеги бўйсунган ва у билан бамаслаҳат салтанатнинг муҳим молиявий ишларини амалга оширган.

Амир Темур давлати идораларида фармонлар ўзини хос янги усулда – сарнома усулида жорий қилинди. Бу усул Амир Темурни ҳукмдор сифатида намоён этарди. Амир Темур томонидан фармонлар чиқариш тартибини қўйилган талаблар унинг авлодлари томонидан ҳам қабул қилинган. Бунга бир қатор Темурий ҳукмдорлар, масалан, Шохрух мирзо ва Абу Саид мирзолар томонидан чиқарилган ва асл нусхада сақланиб қолган кўплаб ҳужжатлар асос бўла олади.

Амир Темур амалга оширган буюк ишлардан бири эркин ва цивилизацияли институт сифатидаги давлатчилик ғоясини асослаш ва уни ҳимоя қилиш бўлди.

Амир Темур ўз давлатини барпо қилишда ўтмиш давр мавжуд сиёсий бошқарув тажрибаларидан кенг фойдаланди. Мазкур давлат ўз таркибий тузилишига кўра кўпинча ҳарбий-сиёсий тартибларга асосланган эди. Унинг давлат бошқарув тизими қўл остидаги бутун ҳудудда ягона марказлашган сиёсий тартиб асосига қурилган бўлиб, бу соҳадаги тажрибалар ўрта асрлардаги Ўрта Осиё давлатларида кенг қўлланилган идора усуллари тажрибаси билан бойитилган эди. Амир Темурнинг Имомзомулмулк томонидан яратилган “Сиёсатнома” асаридан давлат ишларида қўлланма сифатида кенг фойдаланиши, “Темур тузуклари”да “Сиёсатнома”дан фикрлар келтириши бунга ёрқин мисолдир.

Амир Темур ўзига қадар мавжуд бўлган давлатчиликнинг саккизта асосига амал қилди:

- давлат сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши;
- давлат ва жамият муайян қонунлар, тартиблар, нафқура асосида бошқарилмоғи;
- бошқарув тизимини мувофиқлаштириб турувчи қоидалар шаклланган бўлиши;
- жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар давлат эътиборида бўлиши;
- фан ва маданият равнақи тўғрисида доимий қайғуриши;
- ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёдаги мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда олиб бориши;
- давлат тепасидаги кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, мустаҳкам иймон, ғоят юксак маънавият ва миллатпарварлик ила англамоғи.

Амир Темур давлатчиликнинг бу асосларига тўққинчи синини, жамият ривожини ва барча ижтимоий табақалар манфаатларини таъминлашни ҳам қўшди.

Амир Темурнинг тарихдаги хизмати яна шундан иборатки, у давлатчиликнинг бошқарув тизими, ички ва ташқи сиёсатнинг тартиб-қоидалари, ҳуқуқий асосларини янги тарихий шароитда такомиллаштирди. Унинг таълиқи ва ички фавқулодда воқеалардан воқиф этиб турувчи минг нафар пиёда, минг нафар туя минган, минг нафар от минган чопарлари бўлган. Бутун салтанат бўйлаб бир кунлик йўл оралиғида махсус бекатлар - ёмхоналар ташкил этилган. Ҳар бир бекатда 50-200 бошдан от-улов сўтилган.

Амир Темур салтанат ишларида ўзининг пирлари маслаҳатларидан ҳам кенг фойдаланган. "Темур тузуклари" да соҳибқироннинг пирлари ва уларнинг кўрсатма-

лари баёни берилган. Асли хуросонлик йирик шайх бўлган Зайнуддин Абубакр Тойободий Амир Темурга давлат бошқариш ишларида кенгаш, машварату маслаҳат, хуш ёрлик, эҳтиёткорлик амалларига риоя этишни маслаҳат берган.

Шунингдек, Саййид Барака, Мир Саййид Шариф Журжоний, Термиз саййидларидан Ала-ал Мулк, Абул Маолий ва Али Акбарларнинг амир Темур давлати даргоҳларидаги машварату-кенгашларда фаол иштирок этганлари “Темур тузуклари”да баён этилган.

Давлат бошқарувида соҳибқирон ислом қонун-қоидаларига асосланган ҳолда иш юритган. Унинг Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифларга бўлган муносабати самимий ва олий даражада бўлган. Пайғамбар авлодлари, шайхул-машойихларга ҳурмати чексиз бўлган. Давлатни кучайтиришда ҳам айнан шундай кишиларга таяниб иш юритган.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. Амир Темур даврида Мовароуннаҳрда аҳолининг яшаш даражаси ва шароити яхшиланган. Ягона марказлашган давлатнинг шаклланиши ва ривож топиши билан оддий аҳолининг тинч осуда яшаб, меҳнат қилишга шарт-шароитлар яратилди. Амир Темур салтанат пайтахти Самарқанд шаҳрига мудофаа қудратини ошириш билан бирга (1370 йилда мудофаа девори барпо этилади), шаҳарда ободончилик ва қурилишларга катта эътибор қаратди. Амир Темур пойтахти Самарқанд жамолини тубдан ўзгартириш қарор қилиб, унинг атрофига Боғи Жамол, Боғи Дилрабо, Боғи Чинор, Боғи Беҳишт ва Боғи Нав каби 12 боғни барпо эттиради. Шунингдек, Самарқанд атрофида қишлоқлар барпо этиб, уларни жаҳоннинг энг гўзал шаҳарларининг номи (Бағдод, Дамашқ, Миср, Шероҳ Султония, Мадрид ва Париж) билан атади.

Нафақат пойтахт Самарқандда, шу билан бирга, у

дан салтанатнинг бошқа кўплаб шаҳарларида ҳам маҳобатли саройлар, масжиду мадрасалар, савдо дўконлари, кўприклар ва бошқа иморатлар бино қилдирди. Мамлакатнинг қон томири бўлмиш савдо йўллари қайта таъмирлаб, карвонсаройлар, работлар, сардобалар ва даммомлар қурдирди. Тижорат аҳлига кенг йўл очиб, қазина ҳисобидан сармоя учун қарзлар берди. Қишлоқ ҳаётининг ривожлантириш учун деҳқонларга уруғлик ва қўлқўлиб, сув иншоотларини таъмирлаб, айрим жойларда илгидан канал ва ариқлар қаздирди. Мамлакатнинг иқтисодий аҳолини кўтаришда савдонинг аҳамияти бе-
сиз эканлигини тушунган ҳукмдор бозорлар, расталар ва тимлар қурдирди ҳамда турли-туман устахоналар барпо этиб, халқ ҳунармандчилиги санъатини ривожлантиради.

“Темур тузуклари”да Амир Темур ўз мамлакатини бошқаришда аҳолини маълум ижтимоий қатламларга бўлишнинг ҳақиқатини ҳам айтиб ўтишимиз керак. Улар, асосан, икки кита гуруҳга бўлинган. Булар қуйидаги ижтимоий қатламлар:

- 1. Шайхидлар, олимлар ва шайхлар;
  - 2. Қатъатга тажрибага эга илмли кишилар;
  - 3. Қўлоқ қилувчи тақводорлар;
  - 4. Шахсарнинг сипоҳлари, сарҳанг ва амирлари;
  - 5. Ўқиб-ёзувчилар ва халқ оммаси;
  - 6. Давлат бошқарув ишларини ишдан-иғнасиғача би-
радан-бир маслаҳатгўй доно ва ақлли кишилар;
  - 7. Қўлоқчилар, котиблар, девон бошлиғи;
  - 8. Тиббиёт аҳли, мунажжим ва муҳандислар;
  - 9. Муҳаддислар ва муаррихлар;
  - 10. Қўлоқчилар ва орифлар;
  - 11. Ҳунармандлар ва санъаткорлар;
  - 12. Қўлоқчилар ва савдогарлар.
- Қўлоқчиларнинг ижтимоий қатламлар Амир Темур давла-

тининг маъмурий-бошқарув тизимидаги тартиблар билан алоқадор ҳолда унинг ҳарбий-сиёсий характерли бўлганлигини ҳам кўрсатиб турибди.

Солиқ тизими. Кўпгина манбалар Амир Темур ва темурийлар даврида Ўрта Осиё ва бошқа ҳудудларда солиқ тизими маълум меъёрга туширилганлигини баён қилади. Темурийлар даврида солиқнинг асосий тури хирож бўлиб, зироатчилар қандай ер мулкларида яшаётган экин экишларига қараб хирож тўлаганлар. Улар, асосан, тўрт турга бўлинади;

1. Давлат ерларида ишловчи зироатчилар;
2. Хусусий мулк ерларида ишлайдиганлар;
3. Ўз ерида ишловчилар;
4. Вақф ерларида ишловчилар.

Хирож маҳсулот ёки пул билан олинган. Ҳажми ҳосилнинг ярми миқдоригача борган. Савдогарлар ва ҳунармандлар, чорвадорлардан закот солиғи олинган. Маълум шаҳар аҳолисидан жизъя олинган. Чегара ҳудудларида божхоналар бўлиб, четдан келадиган савдогарлардан бож ундирилган. Маҳаллий савдогарлар тагжой, боғдорчи танобона тўлаганлар.

Ҳуқуқий муносабатлар. Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам бутун ислом мамлакатларида бўлганидек исломий шариат суд-ҳуқуқ тизимининг асоси ҳисобланади. Шариат аҳкомларини бошқариш мамлакатнинг бош қозиси ихтиёрига берилган бўлиб, унинг вилоятларидаги маҳкамалари фаолияти вилоят қозилари томонидан олиб борилган. Қўшин учун алоҳида ҳарбий-суд тизими мавжуд бўлиб, уни қози-аскарлар - ҳарбий қозилар юритганлар. Суд-ҳуқуқ тизимида шайхулислом, санои муфти, мутавали, мухтасиб ва бошқа амалдорлар катта ўрин тутган.

Қози - ҳар бир шаҳар ва вилоятда, девоннинг тўра

буғинларида қонунни назорат қилган. Қозилар даражаси ва мартабасига кўра бир-бирларидан фарқ қилиб турган.

Садрлар – асосан, саййидлардан чиққан шахслар бўлиб, улар аҳли исломга бошчилик қилган. Уларнинг энг муҳим вазифаларидан бири мамлакатдаги вақфларни назорат қилиш бўлган. Садрлар суюрғолни ҳам белгилаб турганлар.

Мутаваллий – садрлар томонидан вақфларни бошқариш ва назорат қилиш учун тайинланган шахс.

Мударрис – диний масалалар, шариат, тафсир, ҳадис ва фикҳдан дарс берувчи шахс.

Мухтасиб – бозорларда тарози, нарх-навони назорат қилувчи масъул шахс.

Соҳибқирон Амир Темур томонидан яратилган ва давлат бошқаруви соҳасида ўз даврининг мукаммал қонун-қоидаларини ўз ичига олган тузукларда нафақат давлат бошқаруви, шу билан бирга жиноят ва жазо турлари ҳақида муҳим қоидалар ҳам келтирилади. Хусусан, Темур тузукларига кўра:

– қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм қилса, уни зулм кўрган кишига топширганлар ва ўша мазлум кишининг ўзи сипоҳийни жазолаган.

– қазинабон молия ишида хиёнат қилса, текширувдан ўнг. масъул шахснинг ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маоши баробардан ушлаб қолинган;

– қишлоқ оқсоқоли, шаҳар улуғлари пастроқ тоифадан кишига зулм қилса, ўша зулмга яраша катта миқдорда жарима солинган;

– талакқа жабр-зулм қилган ҳарбий киши жарима тўлашдан қийин дарра билан калтакланган;

– қимматда-ким ўғирлик қилиб, бировнинг молини ўғирлаган, ўшани қайтариши шарт бўлган ёки ясога мувофиқ қилгани жазога тортилган.

“Темур тузуклари” кўриб чиқиладиган даврда маърифат жуд бўлган ҳуқуқий муносабатлар ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам берадиган муҳим тарихий манба сифатида ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда давлатчилик ва иқтисодий-маданий ҳаёт ривожини Кўпгина темурий ҳукмдорлар Соҳибқироннинг буюк давлатчилик анъаналарини, бунёдкорлик ва ободончилик ишларини давом эттирдилар. Шохруҳ Мирзо даврида (1407-1447) Хуросон, Улугбек Мирзо Курагон (1394 - 1440) даврида Мовароуннаҳр сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан анча юксалди. Айниқса, илм-маърифат бобида юксак поғонага кўтарилди. Самарқанд шаҳри Шарқий илм маркази бўлиб шухрат қозонди. Зотан, Улугбек Мирзонинг саъй-ҳаракати ва ҳомийлиги натижасида Шарқнинг машҳур алломалари, уламою фузалолар, шоирлар, суҳандон адиблар, етук мусиқашунослар, тарих фалакиёт, тиббиёт, ҳандаса, математика, мантиқ, филолофия сафа ва бошқа фанлар намояндалари Самарқандда янги илм ижод қилардилар. Хунармандчиликка ва аҳли ҳунарга катта имкониятлар очилган эди. Айниқса, заргарлик ва кулолчилик юксак поғоналарга кўтарилган эди.

Улугбек Мирзо даврида Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва туманларида ободончилик ишлари гуркираб ўсди. Кўпгина масжид, мадраса, рабат, сардоба, ҳаммом ва истирохат масканлари қурилди. Жумладан, 1417 йилда Бухорода 1433 йилда Гиждувонда Улугбек номи билан мадраса қурилди. 1428 йилда жаҳонга машҳур Улугбек расадхонаси қурилди. Бундан ташқари, Самарқанд атрофида Боғи Майдон номли боғ ва Шаҳрисабзда Кўк Гумба масжиди барпо қилинди. Бу қурилишлар ҳақида Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома” асарини муфассал маълумот берган. Мазкур қурилишларнинг айримлари бизнинг давримизгача етиб келган. Мазкур

обидаларнинг салобати ўша замон меъморчилиги ҳамда қурилиш усталарининг юксак маҳоратидан хабар бериб турибди.

Соҳибқирон Амир Темур 1383 йилда Хуросонни забт этгач, бу ўлкани бошқаришни ўзининг тўртинчи ўгли Шохруҳ Мирзога (1377 - 1447) беради. 1397 йили Шохруҳ Мирзо Хуросонга келгач, мамлакат ободончилиги ҳамда вақтинчий-иқтисодий ҳаётни юксалтириш учун қатор ишларни амалга оширди. Хуросоннинг пойтахти Ҳирот шаҳри аста-секин обод шаҳарлар сирасига қўшилиб, Самарқанддан кейинги ўринни эгаллайди. Ҳиротда ва бошқа шаҳарларда қурилиш, суғориш ишлари, шунингдек, ҳунармандчилик ва маданият тез суръатлар билан ривожланади. Шохруҳ ва унинг хотини малика Гавҳарнод бегим Ҳирот, Балх, Машҳад ва бошқа шаҳарларда кўпгина масжид, мадраса, шифохоналар ва бошқа маиший бинолар қурилишига ҳомийлик қилдилар. Хукмдордан ўрнак олган давлат аъёнлари, ўз шахсий маблағлари ҳисобидан масжид, мадрасалар қура бошлайдилар. Натичада, мамлакатда ободончилик ишлари кенг қўламда ривожланади.

1447 йилда Шохруҳ Мирзо вафот этгач, Хуросон тахтига келган Абулқосим Бобур Мирзо (1422 - 1457), Султон Абусаид Мирзо (1424 - 1469) ва айниқса Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро (1438 - 1506) даврларида Хуросон музофоти янада раванқ топди.

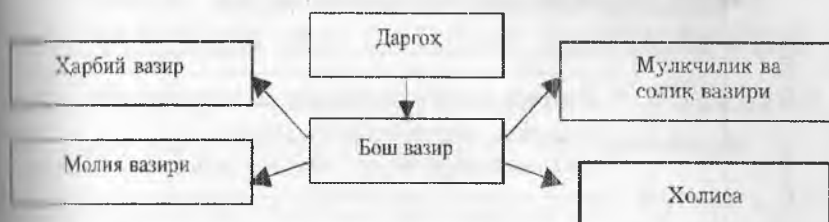
Хуросон Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро даврида вақтинчий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан энг юксак даражага кўтарилди. Улуғбек Мирзо қатл этилгандан сўнг, Самарқанд ўз иқтисодини йўқота бошлагач, бу шаҳарга йиғилган аҳли илм, аҳли ҳунар, шоиру адиблар, мусиқашунослар, хаттоту наққошлар аста-секин равиш билан Ҳиротга кела бошлайдилар. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ва Алишер Навоий уларга ҳомийлик қилиб,

етарли шароитни вужудга келтирадилар. Шу боис Султон Хусайн Бойқаронинг ҳукмронлик даврида Ҳирот фан ва маданият марказига айланди. Бу даврда илму фаннинг барча жабҳаларида қалам тебратган етук олимлар сўз устаси сухандон хассос шоирлар, инсон руҳига ҳамроҳанг, нозик таъб мусиқашунослар, моҳир ҳунарманд наққошлар ва устоз мусаввирлар ўзларининг бетакрор асарлари билан Хуросон ва унинг пойтахти Ҳиротни доврўғини жаҳонга машҳур қиладилар.

Бу даврда Хуросонда кўплаб маъмурий ва маиший бинолар қад кўтарлади. Чунончи Ҳирот ва унинг атрофида бир неча хонақоҳлар, дор уш-шифолар, ҳаммомлар, мадрасалар, сардобалар, мақбаралар янгидан қурилади, эскилари эса таъмирланади. Айниқса, Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракатлари билан мамлакатда йирик саноат иншоотлари, карвонсарой, рабат, кўприк, шифохоналар, хонақоҳлар ва шу каби қурилиш ишлари кенг кўламли да олиб борилган. Бинобарин, бу даврда Хуросон аҳолиси бир мунча осойишта ва фаровон ҳаёт кечирган.

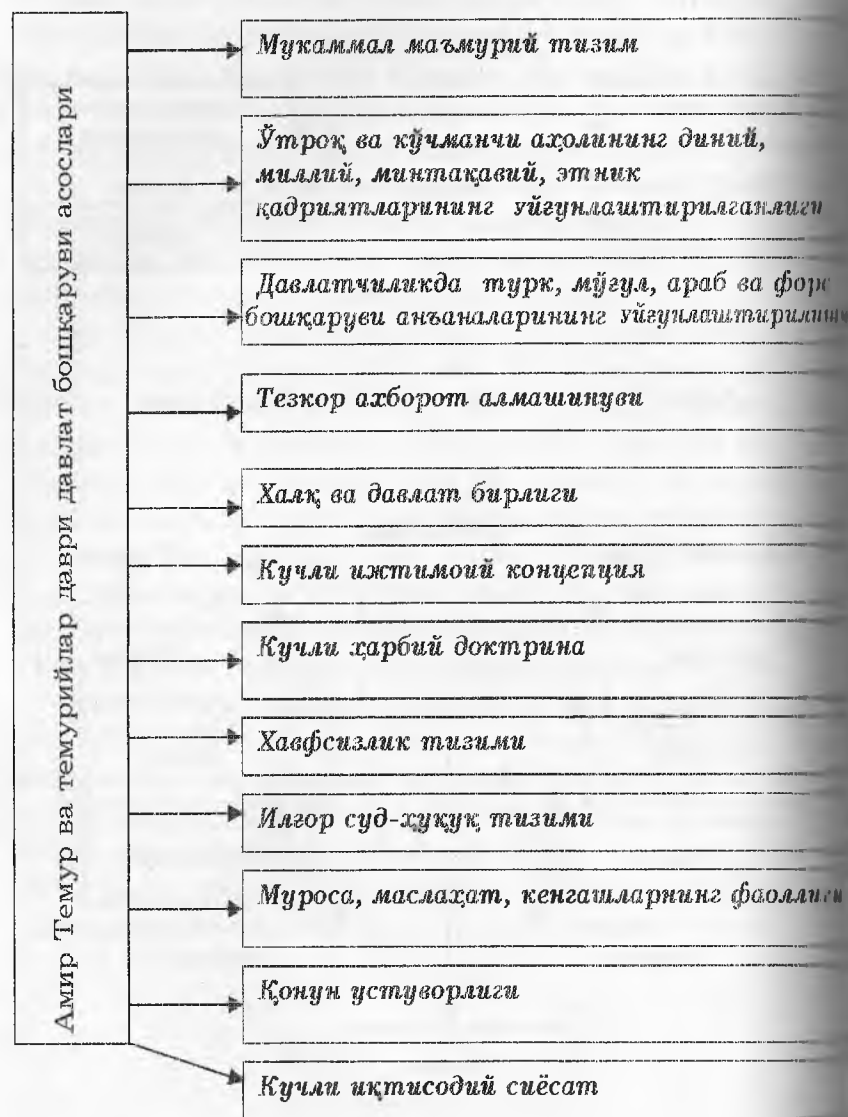
Амир Темури ва темурийлар даврида шаҳарсозлик ва меъморчилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик юксак ривожданди, илм-фаннинг кўпгина соҳаларида катта натижалар қўлга киритилди. Шу сабабли ҳам бу давр **Урғин Осиё цивилизацияси** ўзининг бутун қудрати ва маънавияти билан намоён бўлган давр сифатида миллий давлатчилигимиз тарихида катта ўрин тутди.

Темурийлар давлати марказий бошқарув тизими

Амир Темур даври сарой амалдорлари

IV БОБ. СЎНГГИ ЎРТА АСРЛАРДА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИ: МАЪМУРИЙ ТУЗИЛИШИ ВА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

4.1. Бухоро хонлиги (амирлиги): марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари

Бухоро хонлиги (XVIII аср ўрталаридан Бухоро амирлиги) XVI аср бошидан - XX аср бошларига қадар Ўрта Осиёда мавжуд бўлган йирик давлат бўлиб, унда 3 та сулола - шайбонийлар (XVI аср), аштархонийлар (XVII - XVIII аср ўрталари) ва мангитлар (1756-1920) ҳукмронлик қилган. Мангитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Бухоро амирлиги деб аталган бу давлат 1868 йилда чор Россиясининг вассалига айланган бўлиб, 1920 йилда большевиклар томонидан бутунлай тугатилди.

Ташкил топиши. Бу давлат асосчиси Муҳаммад Шайбонийхон (Шохбахт) (1451-1510) ҳисобланади. XV асрнинг 90-йиллари ўрталарига келиб Мовароуннахр, темурий ҳукмдорларнинг тожу тахт учун ўзаро курашлари сабабли сиёсий парокандаликка учраб, амалда қўлга келмаган бошқариладиган кичик вилоятларга бўлиниб кетди. Бундан фойдаланган Шайбонийхон бошлиқ давлат ўзбеклари XVI аср бошларида Мовароуннахрнинг икки йирик шахри - Бухоро ва Самарқандни жангсиз эгаллаб олишга эришди. 1503 йилга келиб Жиззах, Зомин, Тошкент ва Фарғона водийси ҳам шайбонийлар қўлига ўтади. 1504-1505 йилларда Амударёнинг юқори қисмидан (Ҳисор, Пидакшон, Қундуз ва бошқалар) то Хоразм воҳасигача бўлган ҳудудлар қўлга киритилди. Хуросоннинг сўнги буюк темурий ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқаронинг қўлимидан кейин (1506) бошланган сиёсий инқироз бу ҳудуднинг ҳам Шайбонийхон қўлига ўтишига олиб келди. 1507 йилда Ҳирот шахри қўлга киритилгач, Муҳам-

мад Шайбонийхон амалда бутун темурийлар мулкини ягона хукмдорига айланди ва барча ўзбекларнинг олий хони деб эълон қилинди. Мамлакат пойтахти этиб Самарқанд танланди. XVI аср ўрталаридан бошлаб Убайдуллахон ва кейинчалик Абдуллахон II даврларидан бошлаб пойтахт мақоми Бухоро шахрига кўчди. Шундан кейин бу давлат Бухоро хонлиги деб атала бошланди.

Шайбонийлар сулоласи то 1601 йилгача ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб турдилар. Кейин Бухоро хонлигининг олий тахти аштархонийлар сулоласи (Москва кинизи Иван Грозний босқинидан кейин Астрахан шахридан Бухорога келган дашт ўзбеклари) қўлига ўтди. Бу сулоланинг дастлабки хукмдорлари шайбоний Абдуллахон II нинг жиянлари бўлиб, шайбонийлар билан яқин қариндош бўлганлар. Аштархонийлар Бухоро хонлигида то XVIII аср ўрталаригача хукмронлик қилдилар. XVIII аср бошларига келиб аштархонийлар давлатидаги инқирозли вазият янада кучайди. Бу даврда хонлар йирик сароф амалдорлари ва ўзбек қабилалари бошлиқларига тамоман тобе бўлиб, улар хонларни тахтга кўтаришар, тахтдан маҳрум этишар, мамлакатдан қувгин қилишар сўз ўлдиришар эди. Субхонқулихон (1680-1702 йиллар)нинг ўлиmidан кейин тахтга ўтирган Убайдуллахон (1702-1711 йиллар) марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга интиланган сўнгги аштархоний хукмдор эди. Унинг Ҳисор, Термиз ва Шаҳрисабз вилоятларининг исёнкор ҳокимларини бўйсундириш учун қилган ҳаракатлари натижасиз тугади. Пул ислоҳоти ўтказиб (1708 й.) давлат хазинасини, молиявий аҳволини яхшилашга уриниши сиёсий вазиятни янада кескинлаштирди. Натижада, у ўлдирилиб тахтга Абулфайзхон ўтказилди. Унинг хукмдорлиги даврида (1712-1747 й.) мамлакатда қабила бошлиқлари, вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга қарши чиқишлари янада кучайди. Амалдорлар фитнаси авж олди.

Натижада, Абулфайзхон ҳам Убайдуллахондек ўз шахсий қўриқчиларини рус ва қалмиқ қулларидан тузишга мажбур бўлганлиги манбаларда таъкидланади.

Абулфайзхон ҳукмронлиги даврида манғит қабиласи бошлиқларининг давлат бошқарувига таъсири кучайди. Эронда янги сулолага асос солган Нодиршоҳ қўшинлари 1740 йилда Қарши, Кеш, Ҳисор, Самарқандни эгаллашдан кейин Муҳаммад Ҳаким манғит Нодиршоҳ хизматига кирди ва ўз авлодларига кейинчалик Бухоро тахтини эгаллашлари учун имконият яратди. 1747 йилда Нодиршоҳ, Мовароуннаҳрга яна ҳужум уюштириб, Тошкент, Ўтрор, Туркистонни эгаллайди, Абулфайзхон тахтдан афдарилади. Расман сўнгги аштархонийлардан Абдулмумин (1747-1751 йиллар), Убайдуллахон II (1751-1754 йиллар) ва Шерғози (1754-1756 йиллар) Бухоро тахтидан ўтирган бўлса-да, амалда ҳокимият Муҳаммад Раҳим манғит қўлига ўтади. Лекин у расман 1756 йилдагина тахтга ўтирди ва манғитлар сулоласи ҳукмронлигига асос солди.

Бухоро амирлиги. Шу тариқа, XVIII аср ўрталаридан сиёсий вазият Бухоро давлати тахтига ўзбекларнинг манғит уруғи вакиллари олиб чиқди. Манғитлар сулоласи ҳукмдорлари Бухоро давлатини амир унвони билан бошқардилар. Манғитлар сулоласи асосчиси Муҳаммад Раҳим ва унинг вориси Дониёлбий (1759-1784 йй) Бухоро давлати ҳудудини анча кенгайтиришга эришдилар. Марказий ҳокимиятга қарши Ғузор ва Шаҳрисабзда кўтарилган кучли қўзғолонлар Дониёлбий тамонидан бастирилди. 1785 йилда унинг ўғли Шохмурод “Амир” унвони билан тахтга ўтирди. Тарихда “Амир Маъсум” деген ном қолдирган бу ҳукмдор (1785-1800) марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамлаб, Бухоро амирлиги сарҳадларини анча кенгайтирди. Мамлакат иқтисоди яхшиланди. 1800-1826 йилларда унинг ўғли амир Ҳайдар, 1826-1860 йил-

ларда амир Насрулло Бухорода ҳукмронлик қилдилар. Насруллохон даврида Бухоронинг ҳарбий қудрати анчи ошди. Шаҳрисабз ва Хисор бекликлари бўйсундирилди. Қўқон хонлигига тегишли катта ҳудудлар босиб олинди. Лекин Амир Музаффар ҳукмронлиги даврида (1880-1885) амирликнинг катта қисми, бой ва серҳосил Зарафшон воҳаси руслар томонидан забт этилди ва Бухоро Россияга тобе давлатга айланди. 1920 йилда амирлик большевиклар томонидан бутунлай тугатилди.

Давлат бошқаруви. Бухоро хонлиги ўз давлат бошқарувида Мовароуннаҳрда асрлар давомида шаклланган давлатчилик тизимидаги кўпгина ўзига хосликларни хусусан, Амир Темур ва темурийлар давлати бошқарув тартибларини, шу билан бирга, XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаган дашт ўзбекларнинг хос бўлган бошқарув тартибларини ҳам сақлаб қолади. Дашт ўзбекларига хос бўлган ва асосан уруғ-қабилалар асосида зодалари кенг иштирок этадиган бу анъаналар ва бошқарув тартибларини шайбонийлар Мовароуннаҳрда мажбур бўлган юксак давлатчилик тизимига сингдириб юбориб, ўзига хос давлат бошқарув тартибларини жорий этишга интилдилар.

Шайбонийлар даврида давлат бошқарув тизими икки босқичли бўлиб, хон, сарой амалдорлари, ўзбек султонлари ва эътиборли дин пешволаридан иборат марказий давлат бошқаруви ҳамда вилоятлар ҳокимлари ва унинг бўйсунувчи амалдорлардан иборат маҳаллий бошқарувдан ташкил топганлигини айтиб ўтиш керак.

Бу даврда олий ҳокимият чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган давлат бошлиғи – хон томонидан бошқариларди. Давлат хон ҳамда унинг авлодининг мулки ҳисобланиб, бошқарув усуллари моҳиятига кўра ўрта аср мусулмон давлатларидан айтарли фарқ қилмасди. Одатда ҳукмдор сулола (уруғ-қабилалар)нинг энг ёши улугини

давлат бошлиғи – хон бўлишга ҳақли эди. Лекин ҳукмдорнинг шахсий фазилатларига ҳам катта эътибор бериларди. Бу одатни биз XVI асрда дашт ўзбеклари давлатида ҳам кузатамиз. Хон одатда эътиборли ўзбек уруғлари бошлиқлари, ислом дини пешволари ва ўзбек султонлари томонидан сайланган. Шу туфайли ҳам хон улар фикри билан ҳисоблашишга мажбур эди. Давлат аҳамиятига эга бўлган барча масалаларни ҳал этиш ва тегишли қарорлар қабул қилиш учун хон саройида махсус мажлис – кенгаш (туркча-чончи, арабча-машварат) ўтказилиши шарт бўлиб, бу ҳолат олий ҳукмдорнинг ҳуқуқларнинг биров чекланганлигини, унинг фаолияти уруғ бошлиқлари, руҳонийлар, ҳарбий-маъмурий амалдорлар томонидан назорат қилиниб турилганлигини, давлат бошлиғи расман хон бўлса-да, амалда давлат бошқарувида сарой амалдорларидан ва диндорлардан иборат кенгашнинг аҳамияти ҳам юқори бўлганлигини кўрсатади. Хон авлоди жиҳатидан қанчалик оқсуяк бўлмасин, улар у ақли, бойлиги ёхуд бошқа фазилатлари билан ўзига кўп тарафдорлар йиғишни удалай олмаса, унинг сарой кенгашида ҳал қилувчи қарорга эга бўлмасди.

Тарихий манбаларда акс этган қадимий одатга кўра бўлажак хонни тахтга кўтаришда катта таъсирга эга бўлган ўзбек уруғлари бошлиқлари ҳамда эътиборли дин пешволари иштирок этганлар. Улар орасидан сайланган вакиллар бўлажак хонни оқ кигизга ўтказиб тахтга элтдилар. Бу маросимлар XVI асрнинг 1-ярмида мамлакат байтаҳти Самарқандда бўлиб ўтган бўлса, кейинчалик байтаҳт мақомига эришган Бухоро шаҳрида ҳам бўлиб келадиган бўлди. Одатда бу маросимда иштирок этганлар байтаҳтлик нуфузли амал ва мансабларга эга бўлар эди. Хоннинг тахтга келишида ёрдам берган қабилалар ва уруғлар бошлиқлари эса мамлакатдаги энг муҳим вилоятларга ҳоким этиб тайинланарди. Бу ҳокимлар одатда

ўз уруғдошларидан тузилган ҳарбий қўшинларга ҳам бошчилик қиларди. Бу ҳолат кўпгина ўзбек уруғларининг амалда хон ҳокимиятига нисбатан мустақиллигини сақлаб қолишга олиб келади. Хон томонидан амалга энг бўлган ўзбек уруғлари бошлиқлари баъзи ҳолларда ўзини тобе қўшинлар ёрдамида давлат бошқарувида олий ҳукмдорга нисбатан ҳам катта ўрин тутадилар. Улар розиликсиз олий ҳукмдор давлат аҳамиятига эга бўлган бирор-та ҳам жиддий қарорни қабул қила олмасди. Бу ҳолни айниқса, Убайдуллахоннинг ўлиmidан (1539) кейин ҳамда аштархонийлар ҳукмронлиги даврида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Бухоро хонлигида тахтга меросхўрлик масаласидо ҳам баъзи ўзига хосликларни кўриш мумкин. Дашт ўзбекларида амалда бўлган қадимий одатга кўра тахтга амалдаги хоннинг фарзандлари эмас, балки ҳукмрон сулоланинг энг ёши улуғи даъвогар (меросхўр) ҳисобланган. Бу тартибни биз Шайбонийхон ўлиmidан сўнг (1510) тахтга Кўчқинчихон, яъни Шайбонийхоннинг амакиси ўтқазилганида ҳам кўрамыз. Лекин бу тартибга бутун Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида қатъий амал қилинган деб бўлмайди, албатта.

XVI асрнинг 2-ярмига келиб, тахтга муносабат масаласида оилавий аъъаналар устунлиги тўла намоён бўлди ва бу ҳолат одатий ҳолга, аъъанага айланади. Буни одатнинг қарор топишида Шайбоний ҳукмдор Абдуллахон II нинг фаолияти ҳал қилувчи роль ўйнайди. Хусусан, 1557-1560 йилларда Мовароуннахрнинг марказий вилояларида ўз ҳукмронлигини ўрнатгандан сўнг, Абдуллахон ўз отаси Искандар султонни Карманадан Бухорога олиб келиб, уни бутун ўзбекларнинг олий хон деб эълон қилади. Кейинчалик отаси ўлиmidан сўнг (1560) Бухоро тахтига Абдуллахоннинг ўзи ўтиради. Абдуллахондан сўнг эса (1598) ҳокимият унинг ўғли Абдуллахон

мин қўлига ўтади. Шу тариқа XVI асрнинг 2-ярмида Бухоро хонлигида тахтга меросхўрлик масаласида оилавий манфаатларнинг сулола манфаатларидан тўла устунлик қилганлигини кўрамыз. Шунга қарамасдан, баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, шайбонийлар сулоласида тахтга меросхўрлик масаласидаги давомийлик муайян ва аниқ бир шаклга эга бўла олмаган. Бунга мисол тариқасида тахтга Абдулмуминдан кейин Пирмуҳаммад II (Абдуллахоннинг жияни) ўтирганлигини айтиб ўтиш мумкин.

Лекин шунга қарамасдан айнан XVI асрнинг 2-ярмида, Абдуллахон II томонидан жорий қилинган тахтга меросхўрлик тартибига кейинчалик аштархонийлар ва мангитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида қатъий амал қилинганлигига эътибор қаратиш лозим.

Хон саройидаги йирик мансабдорлардан иборат марказий бошқарув тизими давлатнинг ички ва ташқи ҳаётига боғлиқ бўлган барча масалаларни ҳал этарди. Ривожланган ўрта асрларда давлатчилик тизимида, хусусан, Амир Темур ва темурийлар даврида давлат бошқарувида муҳим роль ўйнаган ва доимий фаолият кўрсатган девондор орқали бошқарув тизими шайбонийлар даврида аста-секин истеъмолдан чиқиб кета бошлайди. Унинг ўрнини тарихий манбаларда **даргоҳ** (олий даргоҳ) деб аталган давлат идораси эгаллайди. Марказий бошқарув мамлакатнинг ички ва ташқи ҳаётига боғлиқ барча масалаларни ҳал қиладиган ва доимий фаолият кўрсатган **олий даргоҳ**га жамланган эди. Даргоҳ олий ҳукмдор – хон томонидан бошқарилган. Даргоҳда хондан кейинги муҳим амалдорларни асосан икки тоифага: ҳарбий-маъмурий амалдорлар ва диний мансаб эгаларига бўлиш мумкин.

Марказий давлат бошқарувида мазкур сарой амалдорларининг мавқеи жуда юқори эди. Тарихий манбаларнинг далолат беришича, давлатда хондан кейинги ўринда турувчи йирик сарой амалдори **Нақиб** бўлган. У

хоннинг энг яқин ва ишончли кишиси бўлиб, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳамда ҳарбий масалаларда хоннинг биринчи маслаҳатчиси ҳисобланган. Нақиб мансабига эга бўлган киши XVI-XVII асрларда “қози аскар” яъни ҳарбий судьялар бошлиғи бўлиб хизмат қилганлиги ҳам маълум. Шу тариқа Нақиб нафақат ҳарбий-мамурий, шунингдек, диний ваколатларга ҳам эга бўлган. Лекин диний мавқеи жиҳатдан Шайх ул-ислом ва қонун-қуззотдан кейинги ўринда турган.

Нақиб мансабига фақатгина пайгамбар авлодлари ҳисобланмиш саййидлар ва хўжалар тайинланган. Бу билан Бухоро хонлигида ҳарбий сиёсат ва мафкураларни жиловини битта сарой амалдори доирасида бошқариш туришига интилиш бўлганлигини кўрамыз.

Давлат бошқарувида кўкалдош ва оталиқ мансаби ҳам муҳим ўрин тутарди. Кўкалдош хоннинг энг яқин кишиси бўлиб, у давлатда махфий маълумотларни йиғиш ишлари билан шуғулланган. Оталиқнинг асосий вазифаси вилоятларга (улусларга) ҳукмронлик қилувчи вояга етмаган ўзбек султонларини давлат бошқарувида ташкирлашдан иборат эди. Одатга кўра меросхўр шаҳзодалар оталиқ қилган шахс бу меросхўр тахтга ўтирганидан сўнгра давлатда энг юқори мансабга ва мавқега эга бўлар эди.

Олий сарой амалдори ичида оталиқдан кейинги ўринда олий девонбеги туриб, у мамлакатда хирож солиғини йиғилишига масъул амалдор бўлган. Марказий давлат бошқарувида вазири аъзам, вазир, девонбеги, мушриф, хазиначи, шифовул, эшик оғабони, парвоначи ва бошқа амалдорлар ҳам ўз ўрнига эга эдилар. Албатта бу ва бошқа мансаблар шайбонийлар даврида пайдо бўлган деб айтиш мушкул. Хусусан, шайбонийлар даврида жон фармонларини, ёрлиқлар ва бошқа расмий ҳужжатларни ижрочига етказишга масъул бўлган амалдор - парвоначи

парвоначи XIV асрда Шохруҳ Мирзо саройида ҳам бўлганлиги маълум.

Бухоро хонлигида сарой амалдорлари ичида аҳли қалам тоифасига мансуб кишилар ҳам бўлганлигини айтиш зарур. Уларга хон ҳокимиятининг барча қирим-чиқимларини ҳисоб-китоб қилиб борувчи ва бу маълумотларнинг сир сақланишига масъул амалдор девонбеги (девони калон), мушриф, дафтардор, мунши (хоннинг шахсий котиби) ва бошқа турли амалдорларни кўрсатиш мумкин. Улар ичида фақат девонбегигина отда арқаб кириш ҳуқуқига эга эди.

Хон саройидаги тартиб-интизом, келди-кетдиларни назорат қилиш каби юмушларни эшик оғабони бошчилигидаги хизматкорлар бажарган. Ҳарбий ҳаракат пайида бу хизмат вакиллари зиммасига хоннинг муҳим ҳарбий топшириқларини бажариш вазифаси ҳам топширилган.

Бухоро хонлигидаги сарой амалдорлари ичида ясовул ҳам ўз ўрнига эга бўлган. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг берган маълумотига қараганда, у кичик сарой хизматчилари тоифасидан бўлиб, у Ясо ва Йўсуннинг бажарилишини қузатиб борган. Ясовуллар, шунингдек, хоннинг шахсий кўрикчиси ва хизматчиси ҳам ҳисобланган. Ясовул хон билан унинг ўғиллари ўртасидаги муносабатларни тегишчан қонун-қоидалар асосида йўлга қўйиш, шаҳзодаларнинг олий ҳукмдор қабулига ташриф қилиши каби нозик топшириқларни ҳам бажаришга масъул ҳисобланган.

Шу тариқа шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Бухоро хонлигида бир қанча тоифаларга бўлинадиган сарой амалдорлари, мансаб ва унвонлар мавжуд бўлиб, уларнинг эгалари зиммаларига юклатилган асосий вазифаларидан ташқари, қўшимча вазифаларни ҳам бажариб келган. Бу вазифалар кўп ҳолларда ҳарбий фаолият билан боғлиқ бўлиб, бу Бухоро хонлигидаги ҳар-

бий-сиёсий вазиятга мос равишда шаклланган. Хусусан мирохур (хонга тегишли от-уловларга масъул амалдор) шиговул (хорижлик элчиларни қабул қилиш маросимига масъул етакчи амалдор) ва ҳатто баковулбоши ва дастурхончи каби амалдорлар ҳам ўз вазифаларидан ташқари вазиятга қараб ҳарбий юмушларни ҳам бажарганлар.

Бухоро хонлиги давлат бошқаруви тизимида девонларнинг ўрни тўғрисида гапирганда, бу даврда девонлар олдинги даврлардагидек, хусусан, Амир Темур ва теъмурийлар давридагидек аниқ кўринишга эга бўлмаганлигини, шу туфайли ҳам, умуман, девонлар фаолияти ҳақида гапириш мушкуллигини айтиб ўтиш жоиз. Шунга қарамасдан, Бухоро хонлигида ҳам бир нечта девонлар (девони калон, девони тонобон ва бошқалар) фаолият кўрсатганлиги манбаларда акс этган бўлиб, уларнинг фаолияти, асосан, давлат бошқарувига эмас, балки давлат ва хон даргоҳи миқёсида даромад ва харажатларни қайд этиб бориш билан ҳам белгиланган. Бу девонларни девонбеги бошқарган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, девонбеги муҳим масалалар, мол-мулк, ер-сув молия масалалари юзасидан хонга ҳисоботларни тайёрлаш бўйича ҳам масъул бўлган.

Хон саройида ҳукмдор сулола аъзоларига тегишли мол-мулк, ер-сувларни бошқарувчи ва назорат қилувчи девон – девони хосса ҳам бўлганлиги маълум. Гарчи “Абдулланом” асарида вазирлар тўғрисида баён этилган бўлса-да, аммо уларнинг вазифалари ва саройдан ташқари маъмурий вазифалари ва саройдан ташқари маъмурий вазифалари ҳақида аниқ фикр айтилмаган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, вазирлар бирор-бир девон доирасида фаолият олиб борган бўлишлари ҳам мумкин.

Маъмурий тузилиши ва маҳаллий бошқарув. Бухоро хонлигидаги маҳаллий бошқарув тизими ҳақида гапиролганда, бу тизимнинг асосини маъмурий тузилиш ташкил қилган. Бу тизимнинг асосини маъмурий тузилиш ташкил қилган. Бу тизимнинг асосини маъмурий тузилиш ташкил қилган. Бу тизимнинг асосини маъмурий тузилиш ташкил қилган.

вилоятлардан ташкил топган бўлиб, манбаларда Самарқанд, Насаф (Қарши), Кеш (Шахрисабз), Термиз, Балх, Марв, Қоракўл, Миёнқол, Шош (Тошкент), Туркистон, Фарғона, Ўратепа каби қатор вилоятлар тилга олинади. Вилоятлар ўз навбатида туманларга бўлинган, улар эса ўз навбатида кичик маъмурий бирликлар - хазораларга, мавзеларга бўлинган. Қишлоқ оқсоқоли томонидан бошқариладиган қишлоқ жамоаси маҳаллий бошқарув тизимининг энг қуйи бўғини ҳисобланган.

Вилоятларни хон томонидан тайинланган ҳокимлар бошқарган. Вилоят ҳокими ўз қўшинига ва турли ҳарбий-маъмурий ва диний амалдорлардан иборат ўз бошқарув тизимига эга бўлган. Шайбонийлар ва аштархонийлар даврида хонлиқдаги вилоятлар ичида Балх вилоятининг мавқеи юқори бўлиб, Бухоро тахти меросхўри Балх ҳокими этиб тайинланарди. Кейинги даврларда тахт меросхўрига Қарши ва Қармана вилоятлари ҳокимлиги берилиб, олий ҳокимиятга тайёрлаш одат тусига кирган.

Пойтахт шаҳар ва унга тегишли туманлар хон томонидан бошқарилган. Вилоят ҳокимига одатда хоннинг яқин ва ишончли кишилари, қариндошлари, йирик ўзбек ҳудудлари бошлиқлари, ҳарбий юришларда ўзини кўрсатган ўзбек султонлари муносиб кўрилган. Маълумки, Монароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаган Шайбонийхон бу вилоятларни ўз яқин қариндошларига, ўзбек султонларидан суюрғол сифатида тақсимлаб берган. Шу тариқа ўзбек султонлари ҳарбий-маъмурий амалдорга айланиб, ўзига тегишли бутун бошли вилоятга яқка ҳокимлик қилган. Бухоро хонлигининг маъмурий тузилиши ва маҳаллий бошқарув тизими ҳақида гапирганда ундаги давлат чегаралари ва маъмурий бирликлар ҳудудлари доимий бўлмай, сиёсий вазиятга боғлиқ равишда ўзгариб турганини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Баъзи вилоятларда марказий ҳокимиятга қарши чиқишлар тез-тез содир

бўлиб, улар маълум вақт амалда вилоят ҳоқимлари томонидан мустақил бошқарилиб турилган. Бу ҳолат эътиборда Бухоро хонлигида мукаммал шаклланган маъмурий тизим ва маҳаллий бошқарувга эришилмаганлигидан далолат беради.

Манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида давлат бошқаруви ва маъмурий тизимда жиддий ўзгаришлар кузатиш таъминланмайди. Бухоро амирлигида энг олий ҳукмдор амир бўлиб, у чекланмаган ҳуқуққа эга эди. Давлатнинг сиёсий ва иқтисодий, диний масалалари пойтахт Бухоро шаҳридаги бош қароргоҳ - Аркда ҳал этиларди. Амирликдаги бошқарув усули Туркия, Эрон, Афғонистон ва бошқа мусулмон давлатларидан анча фарқланар эди. Амир давлатни саройдаги марказий ижроия ҳоқимиятига ва маҳаллий бошқарув аппаратида таяниб бошқарар эди. Марказий ижроия ҳоқимияти сарой аъёнларидан ташкил топган. Унга амирнинг бош вазири — қушбеги бошчилик қилиб, девонбети, парвоначи, кўкалдош, оталик, додхоҳ, шайх ул - ислом, мирзабоши, ясовулбоши, қози Калон, Худойчи, Дастурхончи ва бошқа мансабдорлар кирган.

Бухоро амирлиги манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида маъмурий жиҳатдан 28 та бекликка бўлинган. Улар қуйидагилардир: Қарши, Ғузор, Чироқчи, Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Бойсун, Денов, Шеробод, Ҳисор, Қоратопгин, Дарвоз, Балжувон, Шуғнон, Рушон, Кўлоб, Қўрғонтепа, Қободиён, Калаф, Керки, Бурдалиқ, Қалақли, Наран, Чоржуй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота ва Хатирчи. Бекликлар амир тайинлаган бек томонидан идора қилиниб, ҳар бир бек ўз бошқарув аппаратида эга эди. Уларга солиқ йиғувчи, раис (шариат қонунларининг тўғри баъжарилишини назорат қилувчи) ва миршаббошилар кирган. Бекликлар, ўз навбатида, кичик ҳудудий бўлинма - амалдорликларга бўлинган. Уларни амлоқдор ёки оқсоқол бошқарган.

Бухоро хонлигида марказий ва маҳаллий бошқарув тизими

Хон

Марказий бошқарув

Даргоҳ

Ҳарбий бошқарув

Нуён
Тугбеги
Тавочи
Жевачи
Кутвол
Доруға
Қурчибоши
Мингбоши
Қози аскар
Қози муфти
Чухра боши

Сарой амалдорлари

Қўқалдош
Оталиқ
Нақиб
Парвоначи
Девонбеги
Вазир
Мушриф
Хазиначи
Шиговул

Диний бошқарув

Шайх ул-ислом
Қози калон
Аълам
Муфти
Раис (Мухтасиб)

Маҳаллий бошқарув

Вилоят ҳокими

Қўшин бошлиғи

Солиқ йиғувчи
амалдорлар

Туман ҳокими
Касаба ҳокими

Қишлоқ оқсоқоли

Диний бошқарув

Қози, муфти,
раис

Бухоро амирлигидаги сарой унвони ва мансаблари

АМИР

4.2. Хива хонлиги: ҳудуди, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари

Ташкил топиши. Темурийлар давлати таркибига кирган Хоразм воҳаси 1505 йилда Шайбонийлар давлати таркибига қўшиб олинди. Шайбоний Абдуллахон ўлимидан сўнг (1598 й.) Хоразм мустақил бошқарила бошлайди. Лекин Бухоро хонлари Хоразмга бўлган таъсирларини бирмунча сақлаб қолдилар. XVII асрда Араб Муҳаммад (1602-1623 й.), Асфандиёр (1623 - 1643 й.), Абулғозихон (1643 - 1663 й.)лар бирин-кетин Хива тахтига ўтирдилар.

Абулғозихон умрининг охирида ҳокимиятни ўғли Анушахонга (1663-1687) бериб, ўзи илм билан шуғулланади, “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима” тарихий асарларини ёзади. Абулғозихон ва Анушахонлар бир неча марта Бухоро сарҳадларига бостириб кирдилар. Бу ўзаро муносабатларни янада чигаллаштирди. Кейинги даврларда Бухоронинг Хоразмга таъсири кучайди. Хива тахтини Бухоро ҳукмдори Субҳонқулихон ёрдамида Ёрнак (1687-1688) эгаллаган бўлса, 1688-1707 йилларда Шоҳниёз тахтга ўтирди. У Бухорога қарамликдан қутулиш учун Россияга - Пётр I га вакил юбориб, Хивани Россия таркибига қўшиб олинishiни сўрайди. Араб Муҳаммад (1707-1714 йиллар)дан кейин тахтга ўтирган Шерғозихон даврида (1715-1725 йиллар) русларнинг Бекевич-Черкасский бошчилигида Хивага уюштирган ҳарбий экспедицияси тор-мор этилди. Ундан кейинги даврда Хивада марказий ҳокимият анча заифлашди. Элбарсхондан (1728-1740 йиллар) сўнг ҳокимият бир неча қозоқ хонлари (Абулхайрхон, Таибхон, Абдуллахон) қўлига ўтди. 1763 йилдан бошлаб ўзбекларнинг қўнғирот қабиладан бўлган иноқлар Хивада амалда ҳукмрон бўлиб қолдилар. Иноқ Муҳаммад Амин (1763-1790 йиллар) дав-

рида қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланди. Иноқлардан Элтузархон (1804-1806 йиллар) расман қўнғиротлар сулоласининг 1-хони ҳисобланади. Унинг вориси Муҳаммад Раҳим 1 (1806-1825 йиллар) даврида Хива хонлигини бирлаштириш ниҳоясига етказилди. Иқтисодий ислоҳотлар ўтказилиб, солиқлар тартибга солинди, олтин тангалар зарб қилинди. Оллоқулихон даврларида (1825-1842 йиллар) яна ўзаро низолар кучайди. Туркман қабилаларининг мавқеи ошди. Хиваликлар Хуросонга ҳарбий юришлар уюштириб турдилар. Муҳаммад Аминхон (1845-1855 йиллар) Хуросон ва Маърига 100 дан ортиқ юришлар уюштирди. 1855-1856 йилларда Абдуллахон ва Қутлумуродхонларнинг қисқа хонлик давридан сўнг, Саид Муҳаммад (1806-1865 йиллар) тахтни эгаллайди. Унинг вориси Муҳаммад Раҳимхон II (1865-1910 йиллар) даврида руслар Хива хонлигини бўйсундириб, уни Россиянинг вассалига айлантирдилар (1873.). У “Феруз” таҳаллуси билан ижод қилиб, ўзбек классик адабиёти ривожига катта ҳисса қўшди.

Хиванинг сўнгги давр хонлари Асфандиёрхон (1910-1918 йиллар) ва Саид Абдуллахон (1918-1920 йиллар) бўлган. Хонлик 1920 йилда большевиклар томонидан бутунлай тугатилди.

Давлат тизими, маъмурий тузилиши, унвон ва мансаблар.

Хива хонлиги хон томонидан сарой амалдорлари ёрдамида бошқариладиган, яқка ҳокимчиликка асосланган давлат бўлиб, унинг тизими Бухоро ва Қўқон хонликлари билан деярли фарқ қилмаган. Хонликдаги энг олий унвон хон бўлиб, у маъмурий-сиёсий, ҳарбий ва диний ваколатларга эга эди. Бухоро ва Қўқон хонлигидан фарқ қилиб, Хива хони ҳузурда доимий фаолият кўрсатувчи Кенгаш (Девон) мавжуд бўлган. Энг юқори мансаб унвондаги амалдорлар аъзо бўлган бу кенгашнинг вако

лати чекланган, барча қарорлар амалда хон томонидан қабул қилинган бўлса-да, лекин йирик сарой амалдорларининг, қабила бошлиқларининг, маҳаллий ҳокимларнинг давлат бошқарувиغا кўрсатадиган таъсирини эътироф этиш зарур.

Давлат бошқарувида хондан кейин иноқ, оталиқ ва бий муҳим аҳамиятга эга амалдорлар ҳисобланар эдилар. Иноқларнинг ижтимоий-сиёсий мавқеининг ошиши XVII аср ўрталарида бошланди. Абулғози Баҳодирхон Хива тахтини эгаллагандан кейин ўзаро уруш ва жангларни бартараф қилиш учун давлат бошқаруви бўйича ислохотлар ўтказди. Амударё қуйи қисмида яшаётган барча аҳоли тўрт гуруҳга (тўпга) - уйғур-найман, қўнғирот-қиёт, нукус-манғит ва қанғли-қипчоқга бўлинди. Ҳар тўпга алоҳида ҳудуд, суғориладиган ариқ ва каналлар тиклаб берилди. Ҳар бир тўпдан 4 тадан, яъни ҳар бир қабила иттифоқидан битта намоянда давлат бошқаруви ва маъмурий ишларга жалб қилинди. Давлат бошқаруви тизими ҳам ўзгартирилди. Ўзбек зодагонларидан 360 нафар киши турли давлат мансаблари ва амалларига тайинланди. Қабила бошлиқларидан 30 нафар киши хон ноиблиги ва ёрдамчилигига жалб қилинди ва уларга турли унвон ва вазифалар берилди. Иноқлар мавқеининг ошиб бориши ҳам шу даврга тўғри келади.

Хива хонлигида нақиб, амир ул-умаро, меҳтар, (саройдаги хизматкорлар бошлиғи) қушбеги, беклар беги, девонбеги, оталиқ, бек, парвоначи, дастурхончи, эшик оғаси, шотир, ясовулбоши, удайчи, мингбоши ва бошқа бир қанча мансаблар ҳам мавжуд бўлган. Хонликдаги барча мансабларни қўшни ўзбек хонликларидаги сингари ҳарбий, ҳарбий-маъмурий ва диний унвонларга бўлиш мумкин.

Хива хонлигида барча фармонлар ўзбек тилида эълон қилинган, давлат ишлари, ҳужжатларининг барчаси

ўзбек тилида ёзилган. Бу билан у ҳужжатлар юритилиш
форс-тожик тилида юритилган Бухоро ва Қўқон хон-
ликларидан фарқ қилган.

Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан XVI-XVII аср-
ларда вилоятларга бўлинган бўлса, XVIII аср охири
XIX аср бошларидан бошлаб, давлатдаги асосий маъ-
мурий бирликлар – бекликлар деб юритила бошлади. Бу
даврда хонликда 16 та беклик ва иккита ноиблик мав-
жуд эди. Улар Хазорасп, Гурлан, Хонқа, Қўҳна Ур-
ганч, Қўшқўприк, Питнак, Ғазовот, Қиёт, Шоббоз
(Шоҳаббоз), Шавот, Тошҳовуз, Амбарманақ, Урганч,
Хўжайли, Шуманай ва Қўнғирот бекликлари ҳамда Бе-
шариқ ва Қиёт-Қўнғирот ноибликларидир. Беклик ва
ноибликларни хон тайинлайдиган беклар ва ноиблар бош-
қарган. Хива шаҳри эса бош вазир - иноқнинг шахсан
измида бўлган.

Хива хонлиги ҳудудий жиҳатдан ҳозирги Хоразм
вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Қозо-
ғистон ва Туркменистон Республикаларининг бир қис-
мини ўз ичига олган давлат эди.

Ижтимоий тизим. Якка ҳокимликка асосланган ўрта
аср мусулмон давлатларида бўлганидек, хон ва унинг
аъёнлари катта ижтимоий ҳуқуқларга эга эди. Лекин бу
мустақкам қонунлар билан кафолатланмаган бўлиб, ҳоким-
миятга, яъни чекланмаган ижтимоий ҳуқуқларга эга
бўлишга интилувчи кучлар томонидан доимий равишда
хон ҳокимиятига катта хавф мавжуд эди.

Сарой амалдорлари, марказий ва маҳаллий бошқар-
увнинг юқори погоналарини эгаллаб турган ижтимоий
табақалар, ҳарбий маъмурий амалдор ва мансаб эгалла-
ри катта ҳуқуқ ва имтиёзларга эга ижтимоий табақа эди.

Дахлсиз ҳуқуқларга, аҳолининг барча ижтимоий та-
бақаларига катта таъсир кўрсатиш кучига эга бўлган
оқсуяк табақа – маҳаллий шайхлар ва хожалардан Санат

ота, Дарвиш шайхлар авлодлари хонликдаги энг нуфузли ижтимоий табақа ҳисобланарди. Катта миқдордаги хусусий ер, мулкларга эгаллик қилишдан ташқари улар одатда вақф ерлардан келадиган даромадларни назорат қилишда ҳам кўпгина имтиёзларга эга эдилар. Уларнинг ҳуқуқлари ва имтиёзлари мутлақо дахлсиз бўлиб, бошқа ижтимоий табақалардан фарқли равишда, сарой фитналари, ўзаро урушлар, ҳукмдор ва ҳукмрон сулола алманишларига қарамасдан тўлалигича сақланиб қолинарди.

Хива хонлигидаги сарой унвон ва мансаблари

4.3. Қўқон хонлиги: маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари

Бухорода ҳукм сураётган ва парокандаликка юз тутган аштархонийлар давлатининг шарқий чегараларида XVIII аср бошларида янги мустақил хонликка асос солинди. Тарихга Қўқон хонлиги номи билан кирган бу давлатнинг асосчиси ўзбекларнинг минг қабиласи бошлиғи Шохруҳбий ҳисобланади. Фарғона водийсида Бухоро хонига қарши кўтарилган қўзғолон натижасида 1710 йилда Шохруҳбий мустақил давлат тузиб, ҳокимиятни эгаллайди (1710-1721 йиллар). Унинг вориси Абдурахимбий (1721-1733 йиллар) даврида бу давлат ҳудуди кенгайиб, бутун Фарғона водийси бўйсундирилди. У янги шаҳар – Қўқон (Қалъаи Раҳимбий)га асос солди. Абдукаримбий даврида (1733-1752 йиллар) пойтахт Қўқонга кўчирилди, ундан сўнг тахтда тез-тез ҳукмдорлар алмашиб турдилар. 1755 йилда тахтга Эрдонабий ўтирди. Ундан сўнг Шодибек (1769-1770 йиллар) ва Норбўтабек (1770-1801 йиллар)лар ҳукмронлик қилдилар. Бу даврда марказий ҳокимият анча мустаҳкамланди. Олимхон ҳукмронлиги даврида (1801-1810 йиллар) Қўқоннинг сиёсий мавқеи анча ошди. Дастлаб у ҳарбий ислоҳотлар ўтказиб, қўшинни анча мустаҳкамлади. Тошкент воҳаси, Чимкент ва Туркистонни бўйсундирди ҳамда Россия империяси билан бевосита савдо-сотиқ олиб бориш имконини берадиган карвон йўллари устидан назорат ўрнатилганга эришди. Хонликнинг кучайиб бориши билан унинг сиёсий мавқеи ҳам ўзгарди. 1805 йилда Олимхон расмий равишда “хон” унвонини олди ва бу давлат Қўқон хонлиги деб атала бошланди. Олимхон фитначилар томонидан ўлдирилгандан сўнг тахтни унинг укаси Умархон (1810-1822) эгаллади. Қўқонда катта Жоме масжиди қурдиргани ва дин пешволарига раҳнамолик қилгани учун

унга “амир ал-муслимин” унвони берилди. Унинг даврида Қўқон адабий муҳити ҳам анча юксалди. 1822-1841 йилларда тахтга унинг ўғли Муҳаммад Алихон (Мадалихон) ўтирди. У хонлик ҳудудини бир мунча кенгайтди. Қошғар учун хитойликлар билан урушлар олиб борди. Бухоро амирлари билан ҳам чегара шаҳарлари учун тез-тез урушлар бўлиб турди. Умрининг сўнгги йилларида айшу ишратга берилиб, давлат бошқарув тизимини қўлдан чиқарганлиги сабабли сарой амалдорлари орасида унга қарши фитна уюштирилди. Бундан фойдаланган амир Насрулло 1841 йилда Қўқонга юриш қилиб, уни эгаллади. Мадалихон ва унинг оила аъзолари, шу жумладан, машҳур шоира Нодирабегим қатл этилди. Қўқон тахтига амирнинг вассали Иброҳим Додҳо ўтказилди. Лекин 1842 йилда қўзғолон кўтарилиб, у тахтдан ағдарилди. Қипчоқлар қўшини ёрдамида Шералихон тахтга чиқди (1842-1845 йиллар). 1845-1875 йилларда Қўқонни Худоёрхон бошқарди. Гарчи у сарой фитналари оқибатида 3 марта Қўқон тахтидан маҳрум бўлган бўлса-да, ҳар гал Бухоро амирлари ёрдамида тахтни қайтариб олишга муваффақ бўлди. 1875-1876 йилларда Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек ҳокимиятни бошқариб турди ва 1876 йилда Қўқон хонлиги ҳудуди руслар томонидан бутунлай ишғол этилиб, хонликка барҳам берилди. Хонлик ҳудуди Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига бутунлай қўшиб олинди.

Давлат тизими, маъмурий тузилиши. Сарой унволари. Қўқон хонлиги Ўрта Осиёнинг катта ҳудудини эгаллаган давлат эди. Унинг шимолий чегаралари XIX аср бошларида Россия билан, ғарбда - Хива хонлиги, жанубда - Бухоро амирлиги, шарқда Шарқий Туркистон билан чегарадош бўлган. Давлатни дастлаб “бий” унволига эга ҳукмдорлар, 1805 йилдан, яъни Олимхон давридан бошлаб хон бошқарган. Хон расман чекланмаган

хуқуққа эга бўлса-да, аммо шунга қарамасдан у саройда катта нуфузга эга амалдорлар фикри билан ҳисоблашишга мажбур эди. Сарой амалдорлари ва қўшин бошиқларининг хонга таъсири кучли эди. Бу ҳолат, айниқса, Худоёрхоннинг тахтда ўтирган биринчи даврида Муsulмонқул қипчоқнинг мингбоши ва оталиқ лавозимини эгаллаган йилларида (1845-1852) ва Алиқулнинг амири-лашкарлиги ва вазирлиги даврида (Султон Саидхон хон бўлган вақти, 1863-1865 йиллар) яққол кўзга ташланди. Бу хоннинг сиёсий куч-қудрати маълум иқтисодий асосларга ва ижтимоий гуруҳларга боғлиқ эди дейишга асос беради. Асосан Олимхон, Умархон ва Муҳаммад Алихон даврларида бир қатор ривожланган хонлик XIX аср ўрталарига келиб инқирозга учради. Ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги ўзаро зиддиятлар, Бухоро амирлиги билан бўлган урушлар, сарой амалдорларининг фитнакорлиги бу инқирознинг сабаби эди.

Маъмурий жиҳатдан хонлик бекликларга бўлиниб, уларни Қушбеги мансабида турган одам бошқарган. Марғилон, Наманган, Андижон, Ўш, Ўратепа, Хўжанд, Тошкент ва Туркистон бекликлари хонликнинг асосий маъмурий бирликлари эди.

Давлатни бошқаришда сарой амалдорлари катта роль ўйнаганлар. Мулло Олим Махдум Ҳожи “Тарихи Туркистоний” асарида хонликдаги амалдорларни қуйидаги 24 даражага бўлади: мингбоши ва амирилашкар (ҳарбий вазир), қушбеги - хон маслаҳатчиси ёки вилоят ҳокими, парвоначи - хон маслаҳатчиси, шиговул - вазири илми, қози, мударрис, аълам, шайх ул-машойихлар ишини назорат қилган, худойчи - хонга бериладиган ариза ва шикоятларга масъул шахс, тункатор - хон кароргоҳига тунги посбон, ноиб - сарбозлар бошлиги, оталиқ, додхоҳ, меҳтарбоши, шарбатдор, дастурхончи, хазиначи.

махрамбоши, эшикоғаси, понсадбоши, тўқсабо, девонбеги, мирза боши, саркар, мирохурбоши, юзбоши, баковулбоши, дахбоши.

Бу мансаблардан ташқари яна бир қанча маъмурий, ҳарбий ва диний мансаблар мавжуд эди.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, хон саройида муҳим ишларни кўриб чиқадиган Кенгаш тузилган бўлиб, унга мингбоши бошчилик қилган. Аъзолари дастурхончи, рисолачи ва яна баъзи муҳим амалдорлар бўлган. Давлатни бошқаришда бу кенгашнинг ҳам ўрни катта эди. Сарой амалдорлари ичида мингбоши (бош вазир) ва амири лашкар (ҳарбий вазир), қушбеги – хон маслаҳатчиси ёки вилоят ҳокими, парвоначи (хон маслаҳатчиси), - шиғовул (вазири илмия), худойчи, тунқатор, ноиб (сарбозлар бошлиғи) оталиқ, додхоҳ, меҳтарбоши, дастурхончи, тўқсабо, девонбеги, мирза боши, саркар ва бошқалар муҳим амалдорлар ҳисобланади. Улар ўз хизматлари эвазига йиллик маош олганлар. Бундан ташқари уларга тегишли ер-мулклар ҳам берилган.

Қўқонда ҳам худди Бухоро ва Хива хонликларидагидек ерга эгаллик ҳуқуқи мавжуд бўлиб, аҳолидан олинadиган солиқлар деярли бир хил бўлган.

Қўқон хонлигидаги сарой уйвонлари ва мансаблар

Олий даражали

Оталиқ
Беклар беги
Бий
Девонбеги
Хазиначи
Иноқ
Эшик оваси
Парвончи
Додхоқ
Дастурхончи
Саркар
Шарбатдор
Офтобачи
Қоровулбеги
Тунқатор
Қўшбеги
Худойчи

Ўрта даражали

Китобдор
Рисолачи
Баковул
Мирзабоши
Сармуши
Меҳтари
Закоҳона
Мирохур
Шиговул
Мироб
Доруғабоши

Паст даражали

Саломоваси
Мирзо
Жамъога
Мунши
Сурнайчи
Карвайчи
Дафчи
Човкучи
Шотир
Эгарчи
Жилвдор

Қўқон хонлигидаги ҳарбий-маъмурий мансаблар ва унвонлар

Олий даражали

Мингбоши
Амирашқар
Қўшбеги
Ботирбоши
Вали (ноиб)
Қалъабон
Қўрбоши
Ёвар
Тўпчибоши
Тўқсабо
Понсодбоши

Ўрта даражали

Юзбоши
Элликбоши
Дахбоши
Қоровулбеги

Паст даражали

Аскар
Сарбоз
Навкар
Мерган
Маҳрам
Ботур
Жазонлчи
Тўпчи
Занбари
Қўрчи
Қоровул

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Асарлар тўплами. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Т., “Шарқ”, 1998.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., “Шарқ”, 1998.
4. Каримов И.А. Кучли давлатдан кучли жамият сари. Т., “Шарқ”, 1998.
5. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. Т., “Фан”, 1968.
6. Абулғози. Шажараи турк. Т., “Чўлпон”, 1990.
7. Арриан. Поход Александра. Перевод М.Е.Сергеенко. М., Л., 1962.
8. Аҳмедов Б.А. Улугбек. Т., “Камалак”, 1989.
9. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., “Ўқитувчи”, 1991.
10. Аҳмедов Б.А. Амир Темурни ёд этиб. Т., “Ўзбекистон”, 1996.
11. Аҳмедов Б. Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. Т., “Университет”, 1999.
12. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., “Фан”, 1960.
13. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегенидов. М., “Наука”, 1986.
14. Бухоро тарихи. Муаллифлар гуруҳи. Т., “Фан”, 1974.
15. Вамбери Х. Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи. Т., “Ғафур Ғулом”, 1991.
16. Зиеёв Х.З. Ўрта Осиё ва Сибир (XV-XIX асрлар). Т., “Фан”, 1962.
17. Зиеёв Х.З. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари. Т., “Фан”, 1965.
18. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I ва II китоб. Т., “Меҳнат”, 1992.

19. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. Т., “Фан”, 1992.
20. Йўлдошев М.И. Хива хонлигида феодализм ва давлат тuzилиши. Т., “Фан”, 1959.
21. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Под. Ред. В.С. Соколова. М., “Наука”, 1963.
22. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., “Чўлпон”, 1994.
23. Маҳмудов Т. Авесто ҳақида. “Гулистон”, 1999, 4-5-сонлар.
24. Мир Муҳаммад Амин Бухорий. Убайдулла Наме. Т., “Фан”, 1957.
25. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., “Фан”, 1993.
26. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т., “Ғафур Ғулом”, 1989.
27. Наршахий Муҳаммад. Бухоро тарихи. Т., “Фан”, 1966.
28. Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. Т., 1990.
29. Низомиддинов И. XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари. Т., “Фан”, 1966.
30. Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
31. Ртвеладзе Э.В. Ўрта Осиёнинг қадимги тангалари. Т., “Фан”, 1987.
32. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т., “Адолат”, 2001.
33. Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., “Ўқитувчи”, 1996.
34. Сағдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Т., “Университет”, 2004.
35. Сағдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т., “Академия”, 2000.
36. Сулаймонов Р., Исҳоқов М. Заратуштранинг ватани ва яшаган даврига оид мулоҳазалар. “Ўзбекистон тарихи”, 1999, 1-сон.

37. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., “Фан”. 1991.
38. Темур тузуклари. Т., “Ғафур Ғулом”, 1997.
39. Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
40. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., “Фан”, 1964.
41. Чехович О.Д. XVII-XIX асрларда Бухоро хонлигида аграр муносабатлар тарихига доир ҳужжатлар. Т., “Фан”, 1954.
42. Эшов Б. Сўғдиёна тарихидан лавҳалар. Т., “Университет”, 2002.
43. Шониёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғликлар. Т., “Фан”, 1990.
44. Яқубов Б. Шаҳрисабз ва Китоб тарихидан. Қарши “Насаф”, 1996.
45. Қудратов С. Марказий Осиё ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. Гулистон, 1998.
46. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. Т., “Фан”, 1959.
47. Ғуломов Я.Ғ. Археология – тарих фани хизматида. Т., “Фан”, 1976.
48. Ғуломов Х.Ғ. Россиянинг Бухоро хонлиги билан XVII асрда элчилик муносабатларига доир. Т., “Фан”, 1992.
49. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Т., “Чўлпон”, 1993.
50. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланома. Нашрга тайёрловчи академик Б.Аҳмедов. I, II жилдлар. Т., “Шарқ”, 1999, 2000.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	3
-------------	---

I боб. Илк давлатлар даври

1.1. Ёзма ва археология манбалари	5
1.2. Бошқарув асосларининг шаклланиши ва давлатларнинг ташкил топиши	23
1.3. Қадимги давлатчилик турлари ва бошқарув шакли	37
1.4. Илк ўрта асрлар давлатчилиги тарихи (V-VIII аср ўрталаригача)	57

II боб. Ривожланган ўрта асрларда давлатчилик ва бошқарув

2.1. Арабларнинг Ўрта Осиёни истило этиши. Мовароуннаҳрда бошқарув	67
2.2. Сомонийлар давлати: ташкил топиши, ҳудуди, бошқарув тартиблари	73
2.3. Қорахонийлар даврида Ўрта Осиё, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари	80
2.4. Хоразмшоҳ - ануштегинийлар давлати: ҳудуди, маъмурий тузилиши, бошқарув тартиблари	85
2.5. Чингачой улуси: маъмурий тузилиши ва бошқарув тартиблари	89

III боб. Амир Темур ва теурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда давлатчилик ривожи

3.1. Амир Темурнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олиши ва марказлашган давлат асосларининг яратилиши	98
3.2. Амир Темур давлатининг маъмурий тузилиши ва бошқарув тартиблари	99

IV боб. Сўнги ўрта асрларда ўзбек хонликлари: маъмурий тузилиши ва давлат бошқаруви

4.1. Бухоро хонлиги (амирлиги): марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари	113
4.2. Хива хонлиги: ҳудуди, маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари	127
4.3. Қўқон хонлиги: маъмурий тузилиши, марказий ва маҳаллий бошқарув тартиблари	132
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	138

А.Сагдуллаев, Ў.Мавлонов

Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи
(қадимги даврлардан XIX асрнинг ўрталарига қадар)

Ўқув қўлланма

Akademiya
Тошкент 2005

Мухаррир М.Умирова
Мусахҳиҳ Г.Абдуллаева
Рассом Р.Султонов
Техник муҳаррир Н.Қурбонова
Нашр учун масъуллар Б.Умаров, Д.Қобулова

Теришга берилди 29.06.06. Босишга рухсат этилди 04.07.06.
Бичими 84x108¹/32. Офсет босма. Шартли босма табоғи 8,75.
Нашриёт ҳисоб табоғи 8,75. Адади 500.
Баҳоси шартнома асосида.

«Академ-хизмат» босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Ўзбекистон шохқўчаси, 45.